

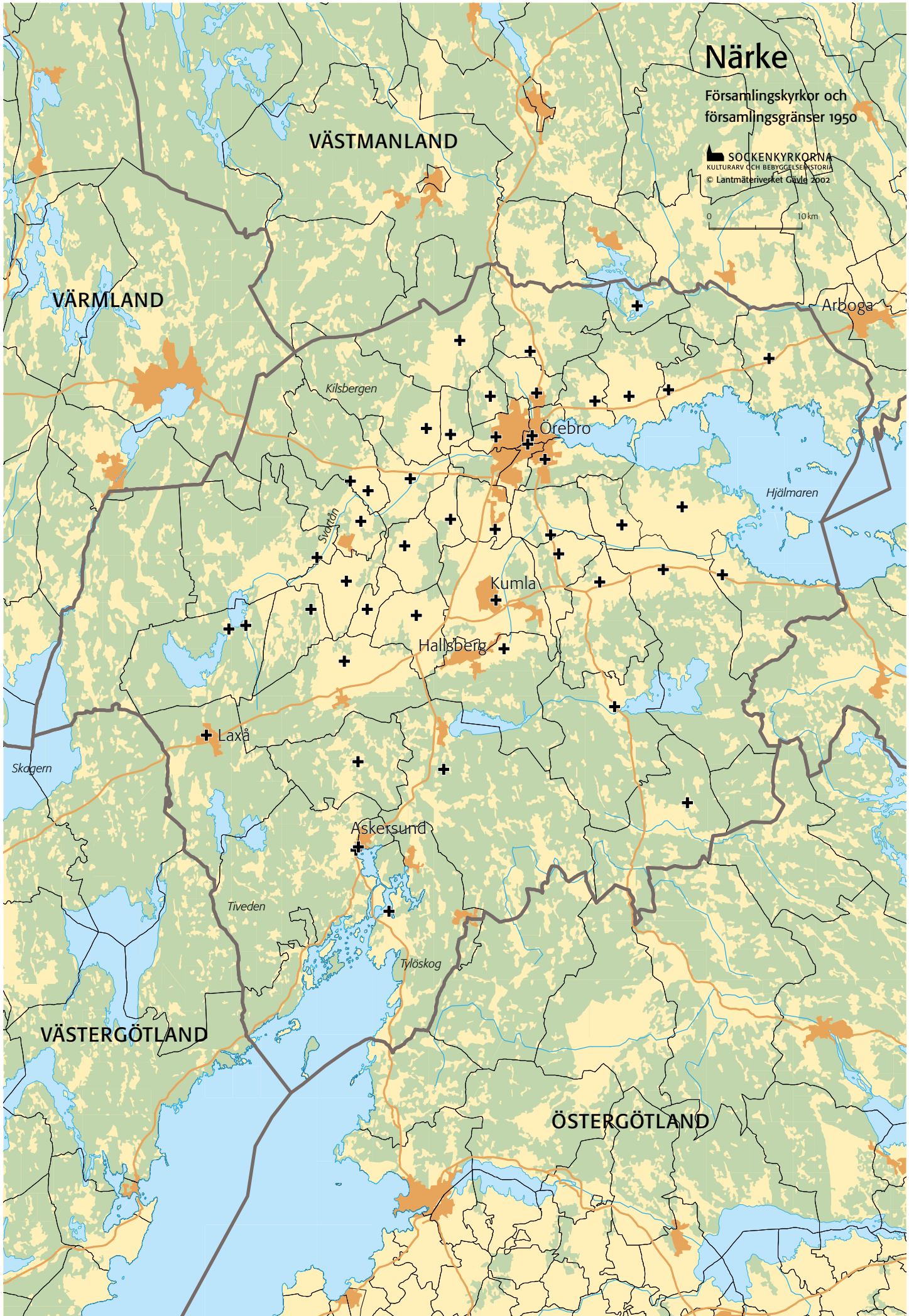
Närke

LANDSKAPETS KYRKOR

SOCKENKYRKORNA

KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA
ett forskningsprojekt med stöd från Riksbankens Jubileumsfond

Närke

Församlingskyrkor och församlingsgränser 1950

SOCKENKYRKORNA
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA
© Lantmäterverket Gävle 2002

VÄSTMANLAND

VÄRMLAND

Arboga

Kilsbergen

Örebro

Hjälmaren

Kumla

Hallsberg

Laxå

Skogern

Askersund

Tiveden

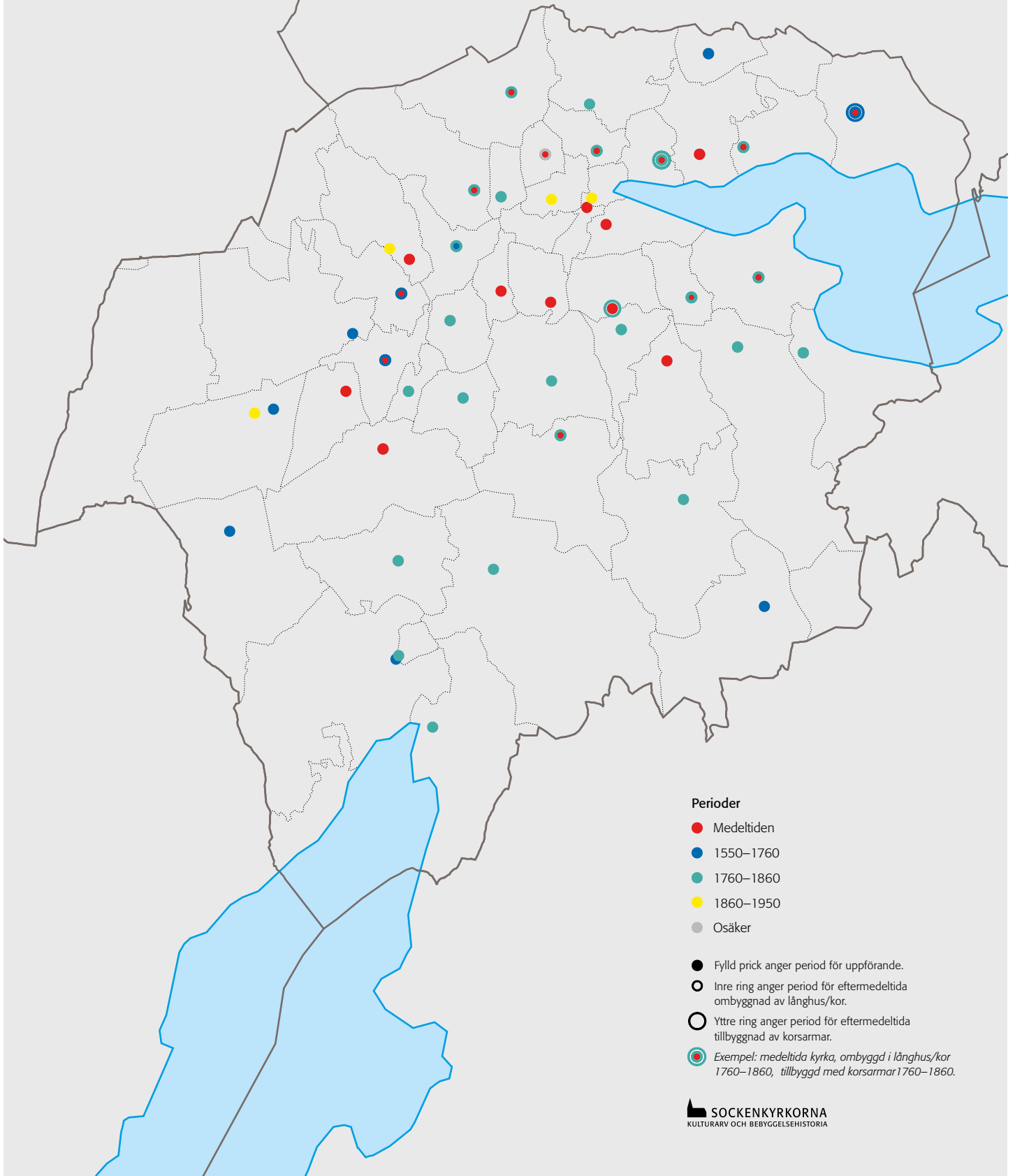
Tylöskog

VÄSTERGÖTLAND

ÖSTERGÖTLAND

Närkes församlingskyrkor 1950

Närke är Svealands till ytan minsta landskap. Vid medeltidens slut fanns 40 socknar och församlingar. Kartan anger byggnadsperioder för de 47 församlingskyrkor som fanns i landskapet 1950. Av medeltidens kyrkor är endast ett litet antal helt bevarade, däribland en träkyrka. Flera av de senare byggda stenkyrkorna har emellertid behållit det medeltida västtornet. I anslutning till bergslagen tillkom under perioden 1550–1760 flera nya träkyrkor och brukskapell, ofta på privat initiativ. Under den följande perioden omvandlades drygt hälften av landskapets kyrkor med koncentration till tiden 1760–1790 och 1817–1840. Nybyggnadsbehovet var därmed tillfredsställt och endast fyra kyrkor uppfördes under decennierna runt sekelskiftet 1900, därav två stadskyrkor.

Närke

LANDSKAPETS KYRKOR

Marian Ullén, red.

Kartor, diagram och tabeller
av Markus Dahlberg

Forskningsprojektet Sockenkyrkorna.
Kulturarv och bebyggelsehistoria

Universiteten i Stockholm, Umeå och Uppsala
samt Riksantikvarieämbetet
med stöd av Riksbankens Jubileumsfond,
Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien

**FORSKNINGSPROJEKTET SOCKENKYRKORNA.
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA**

Forskningsprojektet pågick under åren 1996–2001. Projektresultaten har publicerats från 2002 och framåt.

Projektledningen bestod av docent Ingrid Sjöström (konstvetenskap), Stockholm, projektledare; fil.dr Markus Dahlberg (konstvetenskap), Göteborg, bitr. projektledare; professor Egil Johansson (religionsvetenskap), Umeå; professor Göran Lindahl (konst- och arkitekturhistoria), Uppsala; professor Ulf Sporrang (kulturgeografi), Stockholm; professor Anders Åman (konstvetenskap), Uppsala

Övriga medarbetare i projektet var Ann Catherine Bonnier, Britt-Inger Johansson, Margareta Kempff Östlind, Henrik Lindblad, Jakob Lindblad, Sverker Michélsen, Ing-Marie Nilsson, Marian Rittsel Ullén, Eva Vikström (konst- och arkitekturhistoriker); Stefan Ene, Kristina Franzén, Elisabeth Gräslund Berg, Mikael Johansson, Gunnar Risberg, Birgitta Roeck Hansen (kulturgeografer)

KONTAKT

Riksantikvarieämbetet

Box 5405

114 84 Stockholm

Telefon: 08/5191 80 00, e-post: registrator@raa.se

Hemsida: www.raa.se

OMSLAG Hardemo kyrka. Blandteknik på papper av Ferdinand Boberg. Varje rapport pryds på omslaget av en akvarellerad teckning av en av landskapets kyrkor. De allra flesta är utförda av Ferdinand Boberg, arkitekten som 1915 övergick till att resa runt i Sverige och teckna svenska kulturmiljöer. Ett konsortium av förmögna svenskar och fonder finansierade företaget, som pågick i 25 år och resulterade i över 6 500 blad. Dessa skänktes till olika museer och institutioner, bl.a. Riksantikvarieämbetet. År 1940 anordnades på Statens historiska museum en utställning av Bobergs bilder, och i katalogen, "Svensk byggnadstradition i bilder", 1940, kan man läsa mer om hur bilderna kom till.

Framställning av original med anslag från Riksantikvarieämbetet och Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

Riksantikvarieämbetet

BOX 5405, SE 114 84 Stockholm

TFN +46 8 5191 8000

FAX +46 8 5191 8083

E-POST samla@raa.se

GRAFISK FORM Sture Balgård

LAYOUT, BITR. RED. Sverker Michélsen

DIGITAL KARTTEKNIK Stefan Ene

PLANRITNINGAR Kristina Franzén

ÖVERSIKTSKARTAN © Lantmäteriet Gävle, 2010. Medgivande I 2010/1419.

HISTORISKA FÖRSAMLINGSGRÄNSER Nationell Arkivdatabas, Riksarkivet.

© 2015 Riksantikvarieämbetet och författarna

I:I

ISBN 978-91-7209-709-4 (tryck)

ISBN 978-91-7209-717-9 (PDF)

Innehåll

- 5 Förord
Lars Amréus
- 7 Inledning
Marian Ullén
- 11 Kyrkan i landskapet
Birgitta Roeck Hansen och Kristina Franzén
- 20 Bänklängder
Margareta Kempff Östlind
- 23 Medeltidens kyrkor
Markus Dahlberg
- 41 Kyrkorna 1550–1760
Göran Lindahl
- 53 Kyrkorna 1760–1860
Ingrid Sjöström och Marian Ullén
- 63 Kyrkorna 1860–1950
Jakob Lindblad
- 69 Restaureringar från 1800-talets slut till i dag
Henrik Lindblad och Ingrid Sjöström
- 75 Närkes kyrkor – kulturarv och bebyggelsehistoria
Marian Ullén
- 84 Litteratur om Närkes kyrkor
sammanställd av *Jakob Lindblad* och *Marian Ullén*
- 86 Register

Förord

Sveriges 3 700 kyrkor är en väldig skatt av byggnader och föremål som ger karaktär åt landskapet och speglar historien. De talar till oss om de eviga livsfrågorna. Det är ett levande kulturarv som förvaltas av Svenska kyrkan genom dess församlingar. Kulturmiljövården ska bistå med kunskap och anvisningar om hur kulturarvet ska vårdas och underhållas så att det bevaras, men också så att det kan användas och utvecklas. Kunskap behövs om varje enskild kyrka, men också om det samlade kyrkoberstandet i dess helhet. Det krävs överblick över hur kyrkorna tillkommit, förändrats och präglats av sin tid och sina sockenbor, och över hur de hänger samman med det omgivande landskapet. När vi har likformiga basuppgifter om samtliga kyrkor och deras miljöer kan vi göra jämförelser och urskilja det unika, det typiska och det märkliga.

Kunskapen om de svenska kyrkorna och kyrkomiljöerna har hittills varit mycket ojämn. Vi har vetat mycket om en del och alltför litet om många. Genom projektet SOCKENKYRKORNA. KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA, som arbetat med generöst stöd från Riksbankens Jubileumsfond under åren 1996–2001, har kunskapsläget nu förbättrats betydligt. Projektets forskare – konstvetare, kulturgeografer och religionsvetare från tre universitet – har samarbetat med Sveriges Kyrkor vid Riksantikvarieämbetet. Projektets resultat görs nu tillgängligt genom en serie rapporter och genom faktauppgifter som läggs in digitalt i Bebyggelseregistret – Kulturhistorisk bebyggelseinformation. Materialet blir en värdefull kunskapskälla för kulturmiljövården och för de församlingar, samfälligheter och stift som förvaltar det kyrkliga kulturarvet, liksom för alla andra som intresserar sig för våra kyrkor och deras samband med bebyggelseutvecklingen och landskapet.

Lars Amréus
Riksantikvarie

Inledning

av Marian Ullén

Forskningsprojektet SOCKENKYRKORNA. KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA presenterar i denna rapport en sammanfattande översikt av kyrkobygandet i landskapet Närke från medeltiden till 1950. Rapporten är en del i en serie där samtliga landskap ingår. Resultaten av projektet redovisas också i den rikstäckande rapporten *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria*, red. M. Dahlberg och K. Franzén, 2008. Här beskrivs utförligt projektets förutsättningar och metodiska tillvägagångssätt. I samarbete med Riksantikvarieämbetet görs vidare projektets uppgifter om de enskilda kyrkomiljöerna och kyrkorna successivt tillgängliga via Internet.

SOCKENKYRKOPROJEKTET

Det tvärvetenskapliga projektet SOCKENKYRKORNA har med stöd från Riksbankens Jubileumsfond pågått 1996–2001 med Riksantikvarieämbetet som huvudman. Projektet har haft som mål att behandla Sveriges kyrkor byggda före 1950, med tonvikt på de ca 2 600 församlingskyrkorna. Kyrkorna och deras närmiljö har studerats både som element i landskapet och i bygden, och som byggnadsverk och kyrkorum. Projektet behandlar alltså i första hand de huvudkyrkor som kan knytas till kända socknar och församlingar. Socken och församling används här som synonymter och avser den minsta territoriella enheten inom Svenska kyrkan.

Ett huvudsyfte för projektet har varit att behandla den totala kyrkobyggnadsverksamheten i riket och att kartlägga även de nu försvunna eller ruinerade kyrkorna. Studierna fokuserar dels etableringsskedet – när och var byggdes den första kyrkan – dels den fortsatta församlingshistorien med kyrkans om- och nybyggnadsfaser. Alla större förändringar som församlingskyrkorna genomgått från sin tillkomst och framåt noteras. Genom denna inventering får man en inte tidigare klarlagd bild av den väldiga arbets- och resursinvestering som sockenborna satsat på sina kyrkor. Det går att urskilja regionala kulturgränser som inte alltid sammanfaller med de administrativa gränserna. Påfallande är de stora variationerna både över tid och mellan olika regioner. Byggnadsaktivitet och regionala skillnader åskådliggörs genom kartserier och diagram.

I projektet belyses även kyrkobyggnaderna och deras närmaste omgivning ur ett samhällligt och miljömässigt perspektiv. Hur har kyrkorna inpassats i landskapsbilden och i vilken relation står de till övrig bebyggelse? Särskilt uppmärksammas de kyrkligt anknutna byggnaderna, som prästgårdar, skolor och församlingslokaler. Den svenska kyrkbyn har internationellt sett sina specifika karaktärsdrag bland annat genom sin ringa storlek och genom att den oftast saknat centrala funktioner utöver de rent

kyrkliga. I allmänhet finns inte det omfattande sociala och kommersiella liv som präglar den kontinentala byn. Projektet har stickprovsmässigt undersökt hur stor del av landets kyrkomiljöer som ännu är bevarade, samt vilka regionala särdrag som kan knytas till allmänna geografiska strukturer.

Forskarna inom projektet är arkitekturhistoriker, konstvetare, kulturgeografer och religionsvetare. Tillsammans har vi sökt teckna bakgrund och orsakssammanhang till kyrkobyggandet och till kyrkornas lokalisering, utformning och användning. Kyrkorna speglar ambitioner, idéer, tillgång till – eller brist på – kompetens, material och resurser under olika skeden. Kyrkorna är scener för kyrkligt liv och religiös gemenskap, men också för relationer inom och mellan sociala grupper. Kyrkorna har fungerat som offentliga rum och informationscentra. Lokalsamhällets värld mötte här överhetens, genom kungörelser, påbud och impulser från läns- och stiftsstäder eller från huvudstaden. För den kyrkohistoriska bakgrunden hänvisas till det genom Svenska kyrkans forskningsråd publicerade verket *Sveriges kyrkohistoria*.

Projektet har i samarbete med Riksantikvarieämbetets kulturdataenhet tagit fram basuppgifter för varje kyrkomiljö och kyrka. Där ingår uppgifter om församlingsutveckling, befolkningstal (för åren 1805, 1900 och 1995), kyrkans läge, byggnadshistorik och viktigare egenskaper. En digital planritning, med tolkade byggnadsetapper, har också tagits fram för var och en av de befintliga församlingskyrkorna. Ett urval av planerna återges i landskapsrapporterna. Källorna har utgjorts av tillgänglig litteratur samt ritningar, akter, fotografier och annat arkivmaterial i Antikvarisk-topografiska arkivet i Stockholm (ATA). Många kyrkor, dock ej alla, är besökta och studerade på plats av en eller flera projektmedarbetare.

Detta basmaterial ligger till grund för rapporternas översiktstexter, kartor, tabeller, diagram och planritningar. De är utförda efter en enhetlig mall för alla landskapsrapporter, för att möjliggöra jämförelser. Med den väldiga mångfald och rikedom som kyrkorna visar i gestaltning, inredning och inventarier måste projektet med nödvändighet arbeta översiktligt. Tendenser och utvecklingslinjer analyseras och belyses med valda exempel. Många detaljfrågor och specialproblem återstår att behandla. Att visa på forskningsbehov och uppslag till fördjupade studier är en viktig sidofunktion för projektet. Påpekanden, kompletterande upplysningar och annat informationsutbyte kring rapporten är därför välkomna.

NÄRKES KYRKOR

Närke är Svealands till ytan minsta landskap. Kyrktätheten är dock förhållandevis stor. De kyrkor och kapell som bildar underlag för rapportens kartor, tabeller och diagram är 58 till antalet och representerar de 46 församlingar som fanns i landskapet 1950. De församlingar som tillkommit senare utgörs av nya tätortsförsamlingar. Vid medeltidens slut fanns 40 socknar och församlingar, d.v.s. endast något färre än 1950.

Den stora befolkningsökning som inleddes under 1700-talet och fortsatte under 1800-talet medförde ett mycket omfattande ombyggnad och nybyggnad av Närkes kyrkor. Av de medeltida kyrkor som är belagda vid medeltidens utgång återstår därför endast en liten andel i någorlunda oförändrat skick. De medeltida kyrkorna, däribland en av landets ytterst få bevarade träkyrkor från denna tid, är därför relativt sällsynta inslag i landskapsbilden, där den nyklassicistiska kyrkan i stor utsträckning är synonym med dagens sockenkyrka, inte sällan dock i förening med den medeltida kyrkans karakteristiska torn. I rapporten behandlas som nämnts såväl de försvunna som de nuvarande kyrkorna. Underlaget för den här publicerade

analysen av kyrkobyggandet gäller alltså betydligt fler kyrkor än de nutida församlingskyrkorna och speglar med hjälp av äldre beskrivningar och nutida byggnadsarkeologiska undersökningar kyrkolandskapets många olika byggnadsetapper och tidsskikt alltifrån tidig medeltid.

Intresset för landskapets kyrkor och deras historia väcktes tidigt bland hembygdsforskarna. Johan Lindström Saxon från Gällersta sammanställde i sitt arbete, *Närkes kyrkor i ord och bild*, som utkom 1928, uppgifter om de olika kyrkorna och deras historia. Vid samma tid var också Närkes kyrkor aktuella inom forskningsverket *Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium*, men bristande ekonomiska förutsättningar gjorde att en publicering kunde påbörjas först 1939. Under de följande åren fram till 1976 utgavs monografier över kyrkorna i Örebro stad, Örebro härad, Glanshammars härad samt Kumla. Landskapets kända äldre träkyrkor kom senare att behandlas i volymen *Medeltida träkyrkor*, del 2, 1985, som omfattar Västergötland, Värmland och Närke. En redovisning av samtliga publikationer finns i rapportens allmänna litteraturförteckning.

En preliminär landskapsrapport över Närkes kyrkor sammanställdes inom Sockenkyrkoprojektet för det symposium som 1997 anordnades av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Denna pilotstudie ligger till grund för den nu publicerade landskapsrapporten men har aktualiserats och utvidgats betydligt samt kompletterats med ett rikt kart-, tabell- och bildmaterial. Utformningen överensstämmer därmed med de övriga landskapsrapporternas.

Restaureringar och byggnadshistoriska undersökningar har under de senaste decennierna tillfört nya kunskaper och nya frågeställningar rörande kyrkolandskapets historia och utveckling. Bl.a. har kompletterande dendrokronologiska undersökningar av takstolar och tidiga träkonstruktioner kunnat utföras i flera av de medeltida kyrkorna. Resultaten från dessa undersökningar har medfört fasta dateringar som delvis förändrat den tidigare bilden av kyrkobyggandets kronologi.

För Sockenkyrkoprojektet har det varit viktigt att med hjälp av den samlade forskningen försöka ge en helhetsbild av landskapets kyrkobyggande genom århundradena och peka på betydelsen av de kulturgeografiska förutsättningarna, befolkningsutvecklingen och de sociala strukturerna men också det historiska skeendets roll i kyrkobyggandets utveckling. En sammanställning av viktigare litteratur om Närkes kyrkor återfinns i slutet av rapporten. Använd speciallitteratur redovisas däremot i anslutning till varje kapitel.

Landskapsrapporten inleds av en presentation av området ur ett kulturgeografiskt perspektiv. De följande kapitlen om kyrkolandskapets historia är kronologiskt upplagda och indelade efter de perioder som projektet arbetar med: medeltiden (uppdelad i äldre och yngre medeltid), 1550–1760, 1760–1860 och 1860–1950. Tidsgränserna är upprättade av praktiska skäl för att göra det möjligt att grovt kunna sortera materialet och göra jämförelser mellan olika landskap. Kyrkorestaureringarna från 1800-talets slut och fram till nutid återfinns som vanligt i ett särskilt avsnitt, och rapporten avslutas med en sammanfattande karakteristik och analys av landskapets kyrkobyggande med tonvikt på det för Närke typiska i relation till såväl närområdet som landet i övrigt.

Sockenkyrkoprojektet har även undersökt bevarade bänklängder i landet för att kartlägga de olika principer som varit vägledande för fördelningen av platserna i bänkarna under 1600-, 1700- och 1800-talen. Förhållandena i Närke redovisas i ett särskilt avsnitt. Bänklängdsmaterialet för hela riket finns sammanställt i en särskild rapport.

Arbetet med rapporten har skett i nära kontakt med landskapets antikvariska expertis vid länsstyrelse och länsmuseum. Vi har fått många värdefulla uppgifter, synpunkter och påpekanden, för vilka vi framför ett varmt tack. Genom Örebro läns museum har vi också fått tillgång till ett utmärkt bildmaterial genom den fotografering som genomfördes i samband med Estrid Esbjörnsons arbete med *Kyrkor i Örebro län – en vägledning till Svenska kyrkans kyrkobyggnader*, som utgavs år 2000. I denna faktarika vägledning ingår även de planer med markerade byggnadsskeden, som utarbetats inom Sockenkyrkoprojektet för länets samtliga kyrkor. Manuskripten har i huvudsak avslutats 2010, varefter redigering och bildarbete följt i den takt resurserna medgivit.

Rapportens författare

Markus Dahlberg är fil.dr i konstvetenskap, Göteborgs universitet, enhetschef vid Svenska kyrkan.

Kristina Franzén är fil.dr i kulturgeografi, Stockholms universitet.

Margareta Kempff Östlind är fil.dr i konstvetenskap, Stockholms universitet.

Göran Lindahl (†) var professor em. i arkitekturens historia vid Konsthögskolans arkitekturskola, Stockholm.

Henrik Lindblad är fil. kand. i konstvetenskap, Uppsala universitet, kulturarvsstrateg vid Svenska kyrkan.

Jakob Lindblad är arkitekt, Chalmers tekniska högskola, och fil.dr i konstvetenskap, Uppsala universitet.

Birgitta Roeck Hansen är docent i kulturgeografi, Stockholms universitet.

Marian Rittsel Ullén är fil. lic. i konstvetenskap, Stockholms universitet.

Ingrid Sjöström är docent i konstvetenskap, Stockholms universitet.

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, RAÄ
DS	Diplomatarium Suecanum
KVHAA	Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien
RAÄ	Riksantikvarieämbetet
SHM	Statens historiska museum
SvK	Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, RAÄ
ULA	Landsarkivet i Uppsala
UUB	Uppsala universitetsbibliotek
ÖLM	Örebro läns museum

Kyrkan i landskapet

av Birgitta Roeck Hansen och Kristina Franzén

Administrativ och kyrklig indelning

Landskapet Närke omfattas till sin huvuddel av Örebro län. Undantaget är Götlunda socken, som tillhör Västmanlands län. Under medeltiden var landskapet indelat i elva häradar: Asker, Mellösa, Edsberg, Knista, Glanshammar eller Edmadha, Grimsten, Kumla, Hardemo, Sköllersta, Sund samt Örebro häradar. Genom en senare omorganisation, som bestod ännu i början av 1900-talet, blev landskapet indelat i nio häradar: Asker (tidigare Asker och Mellösa), Edsberg (tidigare Edsberg och Knista), Lekeberg (nytillkommen), Glanshammar, Grimsten, Kumla, Hardemo, Sköllersta (tidigare även Skyllersta), Sundbo (tidigare Sund) och Örebro.

Antalet församlingar i landskapet år 1950 var 46 (tab. 1, fig. 1). I kyrkligt hänseende har Nysunds församling hört till Karlstads stift och Götlunda till Västerås stift medan de övriga lytt under Strängnäs stift.

Under 1600- och det tidiga 1700-talet delades flera av Närkes medeltida socknar framför allt till följd av bergshanteringens befolkningsökning. Församlingsstrukturen har efter 1750, med undantag för delningen av Örebro Nikolai 1913, varit konstant fram till det sena 1900-talets rationaliseringar genom sammanslagningar. År 2007 var församlingarna som sorterar under Strängnäs stift trettio.

Närkes landskapsbild

LANDSKAPSBILDENS KARAKTÄRSDRAG

Landskapsbilden i Närke präglas i första hand av två naturgeografiska förutsättningar, nämligen ett centralt beläget, lågt liggande slättland och omgivande skogklädda bergsområden. Förklaringen härtill är att landskapet har en tydlig förkastningstopografi med skarpa övergångar mellan öppen bygd och skogsmarker. På sina håll, särskilt i nordöst, förekommer dessutom ett övergångsområde mellan slätt- och skogsbygd av mälardalskaraktär, d.v.s. ett omväxlande och småskaligt s.k. sprickdalslandskap. De lägre partierna av terrängen ligger under högsta kustlinjen, något som är av betydelse för bebyggelsestopografin.

Förklaringen till denna relativt skarpa zonerings i landskapet finns i olika geologiska fenomen. Genom rörelser i jordskorpan har stora urbergblock förskjutits i höjddled gentemot varandra (förkastningar). Därigenom har slättbygden kommit att inta en lägre position i terrängen än omgivande skogsbygd. Detta har i sin tur medfört att de sedimentära bergarter (kalksten, skiffrar) som en gång täckte hela vårt land, här har undgått att

Församlingar förtecknade i nummerordning		Församlingar förtecknade i bokstavsordning	
1 Götlunda	24 Norrbyås	23 Almby	43 Kvistbro
2 Lillkyrka	25 Stora Mellösa	27 Asker	34 Lerbäck
3 Glanshammar	26 Lännäs	36 Askersunds lands	2 Lillkyrka
4 Ödeby	27 Asker	37 Askersunds stads	11 Långbro
5 Axberg	28 Bo	5 Axberg	26 Lännäs
6 Rinkaby	29 Svennevad	28 Bo	20 Mosjö
7 Örebro Olaus Petri	30 Sköllersta	42 Edsberg	24 Norrbyås
8 Hovsta	31 Ekeby	31 Ekeby	46 Ramundeboda
9 Kil	32 Kumla	10 Eker	6 Rinkaby
10 Eker	33 Hallsberg	3 Glanshammar	45 Skagershult
11 Långbro	34 Lerbäck	12 Gräve	30 Sköllersta
12 Gräve	35 Hammar	21 Gällersta	38 Snavlunda
13 Tysslinge	36 Askersunds lands	1 Götlunda	25 Stora Mellösa
14 Hidinge	37 Askersunds stads	41 Hackvad	29 Svennevad
15 Knista	38 Snavlunda	33 Hallsberg	13 Tysslinge
16 Vintrosa	39 Viby	35 Hammar	44 Tångeråsa
17 Kräcklinge	40 Hardemo	40 Hardemo	18 Täby
18 Täby	41 Hackvad	14 Hidinge	39 Viby
19 Ånsta	42 Edsberg	8 Hovsta	16 Vintrosa
20 Mosjö	43 Kvistbro	9 Kil	19 Ånsta
21 Gällersta	44 Tångeråsa	15 Knista	4 Ödeby
22 Örebro Nikolai	45 Skagershult	17 Kräcklinge	22 Örebro Nikolai
23 Almby	46 Ramundeboda	32 Kumla	7 Örebro Olaus Petri

eroderas bort i låga lägen, t.ex. under de kvartära nedisningarna. Närkeslätten har därför på många ställen ett fertilt jordtäckte av kalkhaltig moränlera, något som lett till hög uppodlingsgrad och vida utblickar. Det senare gäller särskilt i sydväst där topografin karakteriseras av s.k. drumliner, en långsträckt moränform på vars krön man ofta funnit lämpliga platser att bebygga.

Landskapet har emellertid också fått andra karaktärsdrag genom inlandsisens aktivitet. Särskilt i nordöst har grövre morän med rikligt steninnehåll avlagrats i form av små backar och kullar. Över hela Närke drar dessutom mäktiga rullstensåsar fram genom landskapet i nord-sydlig riktning. Dessa åsar har tidigt utgjort kommunikationsstråk och de utgör ett av Mellansveriges verkligt karakteristiska landskapsdrag. Ofta bär de egna namn; Karlslundsåsen, Lännåsåsen, Norrköpingsåsen och Glanshammarsåsen hör till de mest kända.

Närke har som tidigare nämnts påverkats av landhöjningen efter den senaste istiden. De lägre terrängpartierna har varit täckta av vatten. Därigenom har finare partiklar sedimenterat och där bildat vad som i dag kallas åkerlera, en styvare odlingsjord än den luckra och vattengenomsläppliga moränleran.

TOPOGRAFISK INDELNING

Av fig. 2 framgår hur Närke kan indelas efter landskapets topografiska förutsättningar. Centralt ligger *slättbygden* med gynnsamma förutsättningar för bebyggelse och odling. Slätten utgör också bebyggelsehistoriskt sett den äldsta delen med fast befolkning ända sedan stenåldern. Moränleran har varit lättbrukad och fruktbar. Slättlandskapet avbryts emellertid på flera ställen av moränhöjder. Drumlinerna i sydväst utgör ett mycket speciellt inslag i landskapsbilden. Alla dessa höjdstråk har varit bebyggelse- och odlings-

Tab. 1, fig. 1. Närkes församlingar 1950. Församlingarna är betecknade med siffror och kan avläsas i tabellen i nummerordning respektive alfabetisk ordning. Rapportens kartor visar antingen 1750, 1800, 1850, 1900 eller 1950 års församlingar (ritade efter nuvarande gränser), beroende på kartans innehåll. Kartor som visar medeltida förhållanden baseras på 1750 års församlingar.

Närke innefattar även delar av Nysunds, Regna, Fellingsbro och Karlskoga församlingar, med församlingskyrkor belägna i angränsande landskap.

gande. Vidare utgör rullstensåsarna ett avbrott i slättlandskapet. På det hela taget kan man därför säga att Närkeslätten är topografiskt mycket omväxlande. Kyrkorna på slätten har nästan undantagslöst lokaliserats till de nämnda höjdstråken, inte minst till rullstensåsarna. Den övriga bebyggelsen ligger däremot ofta på uppstickande moränhöjder eller drumlinier. Alla dessa höjdstråk utgör också ofta relativt rika fornlämningsmiljöer och slättbygden är den bebyggelsehistoriskt sett äldsta delen av landskapet.

Övergångsbygden dominerar Närkes östra del, i första hand runt Hjälmaren. Moränbackarna och åsarna omges här av den styvare åkerleran, vilket medfört att denna del av Närke koloniserats något senare än slättbygden. Bebyggelsen går emellertid även här tillbaka till förhistorisk tid. Den omges nämligen av ett rikt fornlämningsbestånd som i huvudsak återfinns på moränkullarna, där även kyrkobyggnaderna ligger. Denna bild är typisk också för övriga delar av Mälardalen – det genuina sprickdalslandskapet. Här återfinns även ett annat drag som området delar med östra mälaronrådet. Utefter stränderna har gårdar med agrar stordrift utvecklats, vilket haft betydelse inte bara för själva landskapsbilden utan också för kyrkornas senare utveckling.

Skogsbygden omfattar de socknar som kan knytas till Tylöskog, Tiveden och Kilsbergen, alltså de bergiga skogsområden som bildar en ring kring slätt- och övergångsbygderna. Dessa områden ligger till allra största delen över högsta kustlinjen och saknar i stort odlingsbara jordar. Skogsbygderna är i huvudsak koloniserade under medeltiden. Bebyggelsen ligger gärna i anslutning till större sjöar där finsediment kan förekomma, eller i krönlägen där isen inte sällan deponerat finare material som gått att odla upp. Odlingsbygdens omfattning har fått bestämma lokaliseringen av samhällets centrala funktioner och därmed också kyrkornas placering i landskapet. På många håll i skogsbygden finns äldre industrianläggningar, särskilt i Ler-

bäckers bergsslag och utefter Kilsbergens förkastningsbrant (Lekebergslagen). De äldsta kyrkorna i dessa områden har emellertid i allmänhet lokaliserats till bergslagssocknarnas bondebygder.

Runt den norra Vätternstranden förekommer också en bygd av övergångskaraktär. Askersunds och Hammars socknar kännetecknas av ett småkuperat odlingslandskap där kyrkobyggnaderna lokaliserats till högre stråk i terrängen (fig. 7). Här finns alltså likheter med den nordöstra delen av Närke med dess sprickdalslandskap.

Ytterligare en faktor har på ett avgörande sätt påverkat landskapsbilden, särskilt i slättlanddelen. Under mitten av 1800-talet genomfördes här en rad sjösänkningar. Särskilt sänkningarna av Hjälmarren och Tysslingen, i båda fallen med angränsande vattendrag, har fått stor och bestående effekt. Till skillnad mot på många andra håll i landet har dessa sjösänkningar visat sig vara lyckosamma genom att användbara landvinningar för odling gjorts. Resultaten består än i dag och kunskapen om dessa, av människan skapade förändringar, kan förklara kyrkobyggnadernas lägen i landskapet. Ursprungligen sjönära lägen har försvunnit när vattenspegeln har dragit sig undan.

Kyrkan i landskapet

LÄGE OCH TOMT

De till ytan minsta socknarna finns i slättbygden och i delar av den norra övergångsbygden medan de största socknarna ligger i skogsbygden (fig. 4). Med undantag av Ramundeboda ligger samtliga sockenkyrkor omgivna av eller i anslutning till odlad bygd (se kartan i rapportens början). I flera av de stora socknarna i nordväst, som omfattar två naturgeografiska regioner, skogsbygd (bergslagsbygd) och slätt, ligger kyrkorna i slättbygden, det tätast bebyggda området. Det gäller Kil, Tysslinge, Hidinge, Knista och Kvistbro. Kyrkans placering i socknen kan förefalla perifer men den har styrts av bebyggelsens utbredning, som är tydligt koncentrerad till det öppna landskapet. En liknande tendens finns i socknarna i den södra övergångsbygden, där kyrkorna i Viby, Hallsberg, Sköllersta, Asker och Lännäs alla ligger i socknens slättbygdsdel. Lokaliseringen till det bebyggda landskapets centrum har ibland också lett till att kyrkan kommit att ligga nära gränsen till grannsocknen som i Kvistbro och Gällersta.

På de långsmala nordsydgående koncentrationerna av isälvsediment, d.v.s. rullstensåsarna, ligger ett stort antal kyrkor. På Karlslundsåsen, den längsta av Närkes rullstensåsar, ligger t.ex. fem kyrkor. Åsen börjar i den södra skogsbygden (Lerbäck) och går via sprickdalsområdet (Hallsberg) över slätten (Kumla och Mosjö) till skogsområdet i norr (Kil, fig. 10). De kyrkor som på kartan ligger på områden med finsediment har sin placering på drumliner (slättbygden) eller moränhöjder (övergångsbygden). Kyrkorna ligger genomgående högt i förhållande till det omgivande landskapet. Det väl synliga läget bör ha haft en praktisk funktion som riktmärke i landskapet, men säkert fungerade också denna centrala och dominerande placering som en symbol för kyrkans maktposition.

Kyrkorna har i allmänhet legat mellan byar, eller på någon bys utmark, oftast vid ett vägkors. Lokaliseringarna var centrala i förhållande till den odlade bygden. I dag ligger dessa kyrkor antingen än mer avskilt, eller i utkanten av övrig bebyggelse.

Enligt häradskartan från 1864 liksom enligt Hermelins karta från 1803, som alltså visar situationen före laga skiftet, låg kyrkan endast i ett fall, Gällersta, inne i en by. Studium av äldre lantmäterikartor skulle emellertid

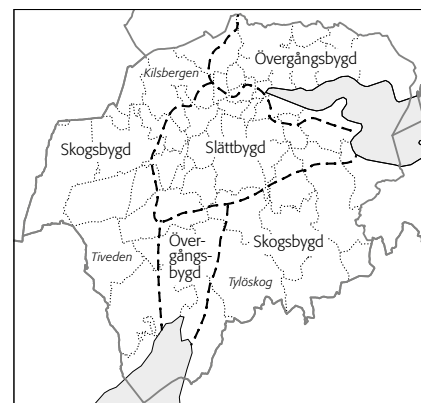

Fig. 2. Topografisk indelning. Utifrån naturgeografiska och odlingsmässiga förutsättningar kan Närke indelas i slättbygd, övergångsbygder och skogsbygder.

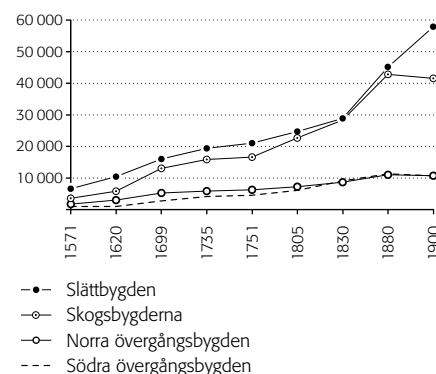

Fig. 3. Befolkningsutvecklingen i Närkes topografiska regioner 1571-1900. Efter statistiskt underlag i Palm 2000. Befolkningstalen före 1751 är endast ungefärliga. Forsamlingarnas regiontillhörighet baseras på kyrkans belägenhet.

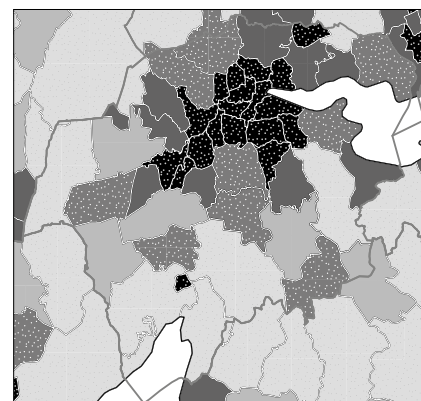

Fig. 4. Församlingarnas storlek. Kartan visar församlingarna 1750, grupperade efter ystorlek.

Ystorlek i km²
 0-50 50-100 100-150 150-200 över 200

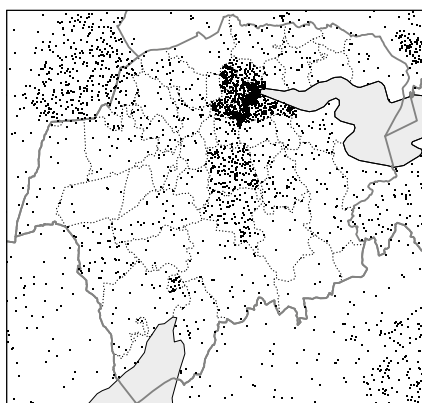
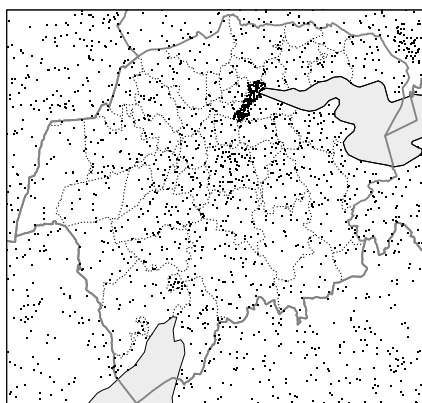
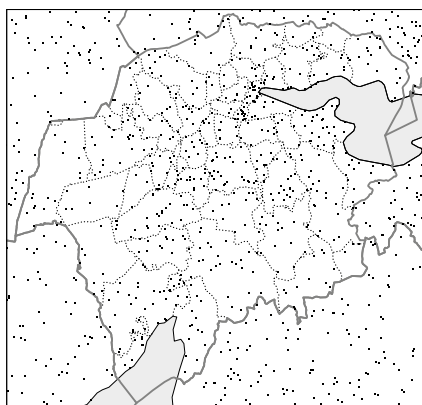

Fig. 5 a–c. Befolkningstal för församlingarna 1805, 1900 och 1995. En punkt motsvarar 100 invånare.

kunna förändra denna bild. Exempelvis Snavlunda kyrka ligger i dag utan anknäytning till bebyggelse, men på en karta från 1696 över Snavlunda by ligger kyrka och prästgård i byn med prästgårdens mark i ägoblandning med byns övriga gårdar. Det är dock värt att notera att kyrkan enligt kartorna från 1800-talet endast i knappt hälften av socknarna låg intill en by med samma namn som socknen. Här krävs alltså ytterligare studier av äldre storskaliga kartor för att kunna avgöra på vilken mark kyrkan verkligen låg. I förlängningen kan detta ge antydningar om en privatperson eller en bondemenighet uppförde kyrkan.

Förändringen i bebyggelsestrukturen skedde i första hand i samband med laga skiftet i mitten av 1800-talet, då gårdarna flyttade ut ur de gamla byarnas samlade struktur med ett mer utspritt bebyggelsemönster som följde. Efter laga skiftet kom i vissa socknar bebyggelsen runt kyrkan att bestå av torp och backstugor eller flyttade gårdar. Det rörde sig alltså om lägen som inte tidigare varit tagna i anspråk för bebyggelse. I andra socknar har en tidigare bybebyggelse försvunnit och ersatts av ett storjordbruk med en förändring av bebyggelsestrukturen som följde.

Där kyrkan är omgiven av bebyggelse har denna ofta kommit till i sen tid och har tätortskaraktär. I samband med järnvägens tillkomst uppkom också nya tätorter, som kunde få en annan lokalisering än den gamla jordbruksbebyggelsen. Ett tydligt exempel på en sådan förändring är Hallsbergs gamla sockenkyrka, som ligger centralt i odlingslandskapet men perifert i förhållande till bebyggelsen; kyrkan ligger i dag cirka 2 km från Hallsbergs tätort.

De sentida bebyggelseförändringarna kan inte relateras till de naturgivna förutsättningarna på samma sätt som i äldre tider: de olika typerna av bebyggelseförändringar finns i alla de tre naturgeografiska zonerna. Andra faktorer har här spelat in, t.ex. tillkomsten av järnvägen, industrier och andra verksamheter utan direkt anknäytning till areella näringar. Folkmängden i de olika regionerna uppvisar emellertid stora skillnader (fig. 3, 5 a–c). Slättbygdsocknarna har åtminstone sedan 1570-talet generellt haft en större folk mängd än skogs- och övergångsbygdernas socknar. Till följd av 1600-talets uppsving inom järnhanteringen ökade folk mängden i skogsbygderna kraftigare än på slätten och i övergångsbygderna. Efter 1830-talet var det åter slättbygderna som stod för den kraftigaste befolkningstillväxten.

MILJÖN RUNT KYRKAN

Omgivningen runt kyrkorna har ofta förändrats men i flera fall finns fortfarande kyrkplatser där äldre bebyggelse drag bevarats. Det kan röra sig om delvis museala miljöer, med några av de byggnader som i äldre tider utgjorde ett sockencentrum: prästgård, sockenstuga, klockargård, fattigstuga, skolhus, tiondebod, sockenmagasin och kyrkstallar. Flera av dessa funktioner har av tradition varit samlade runt kyrkan. Sockenstugor var relativt vanliga redan på 1600-talet. Från denna tid stadgas också om fattigstugor. Under 1700-talet kom påbud om sockenmagasin för förvaring av spannmål i händelse av nödår. Skolhus tillkom vanligtvis efter folkskolereformen 1842. De byggnader som i dag ingår i kyrkomiljöerna kan hysa aktiviteter av traditionellt eller modernt slag, och församlingshem, pensionärshem och skola är ännu typiska inslag. Själva byggnaderna kan dock representera skilda byggnadsperioder, från sent 1800-tal (ibland äldre) till nutid. Av Närkes prästgårdar finns (2007) färre än hälften kvar i kyrkans ägo och fungerande som prästboställen. Ett fåtal hyser pastorsexpedition.

Fig. 6 visar var välbevarade och levande kyrkmiljöer finns. De antikvariskt värdefulla miljöer som förklarats som riksintressen är särskilt

markerade. Nedan följer några exempel på kyrkomiljöer som kan följas cirka 150 år tillbaka i tiden, från 1860-talets häradskartor, genom 1900-talets ekonomiska kartor och fram till vad vi ser i dag.

Kils kyrka (fig. 10) omges i dag av skola, församlingshem och prästgård från 1886. Skola fanns här redan 1864, då det också fanns fattighus och gästgivaregård intill kyrkan. Av äldre byggnader finns sockenmagasin och bårhus. Vid 1800-talets början låg kyrkan vid vägen med Hammarby som närmaste bebyggelse.

En annan välbevarad och levande miljö finns runt Tysslinge kyrka med skola, som också fanns 1864, församlingshem och ett bårhus. Tysslinge har länge hört till Vintrosa pastorat och har därför ingen egen prästgård. Före laga skiftet låg kyrkan vid ett vägskäl mellan de båda byarna Egeby och Tysslinge. Dagens gårdsbebyggelse med ett ursprung i torp och hemman, som flyttades ut efter skiftet, ligger i samma läge som den äldre bybebyggelsen utmed en långsträckt moränrygg, som löper ovanför den sänkta sjön Tysslingen (fig. 8 a–b).

Runt Rinkaby kyrka är bebyggelsen i stora drag oförändrad sedan mitten av 1800-talet. Här finns ett sockenmagasin, en hembygdsgård och en skola, byggd 1850, som fortfarande är i funktion. Öster om kyrkan har viss ny bebyggelse tillkommit men för övrigt är landskapet tämligen oförändrat. Den huvudsakliga bebyggelsen ligger utmed vägen på liknande sätt som i äldre tider (fig. 9 a–b).

Av mer museal karaktär är kyrkplatsen i Kvistbro. På häradskartan syns klockargård, fattighus och prästgård. I dag finns här prästgård, en församlingsgård som är nybyggd i äldre stil samt några andra mindre byggnader. Den relativt nybyggda församlingsgården antyder dock att kyrkplatsen har en levande funktion också i modern tid. I äldre tid låg kyrkan relativt isolerat men centralt ur kommunikationssynpunkt, vid ett vägskäl. Kyrkplatsen i Lerbäck utgör ett annat tydligt exempel på en samlad miljö med ett stort antal äldre och nyare byggnader (fig. 12).

På de flesta håll har funktioner som skola och pensionärs- eller ålderdomshem upphört men ofta först så sent som på 1960-talet (efter 1955). Skolor ligger dock påfallande ofta ännu i närheten av kyrkan, i äldre eller nyare byggnader: både Kumla, Hardemo (fig. 11) och Mosjö hade 1982 fungerande skolor intill kyrkplatsen. Prästgårdarna finns också oftast

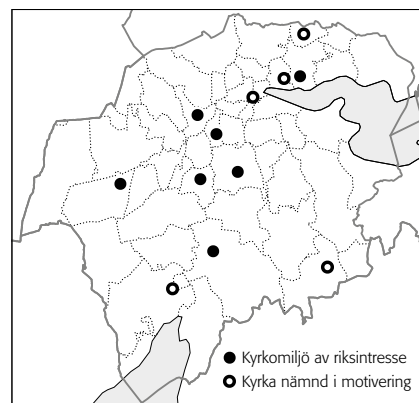

Fig. 6. Kyrkomiljöer som utgör riksintressen respektive riksintresseområden där en kyrka omnämns i motiveringen för riksintresset. Kyrkomiljöer som utgör riksintresse är Glanshammar, Vintrosa, Täby, Skagershult, Hardemo, Kumla och Lerbäck. Kyrkan omnämns i riksintressebeskrivningen i Ödeby, Rinkaby, Örebro, Bo samt Askersund, där både stads- och landsförsamlingens kyrkor omnämns. Källa: Riksantikvarieämbetets bebyggelseregister, maj 2007.

Fig. 7. Hammars kyrka mot nordost, i Närkes södra övergångsbygd. Kyrkan har ett mycket högt läge på en ås vid Hammarboviken. Något lägre i terrängen syns från vänster Österby skola samt kommunalhuset. Foto Sam. Lindskog 1933, ATA.

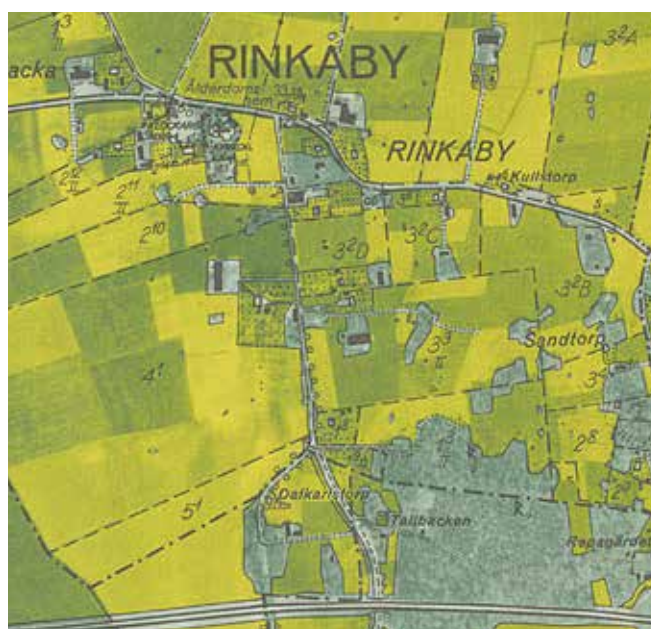
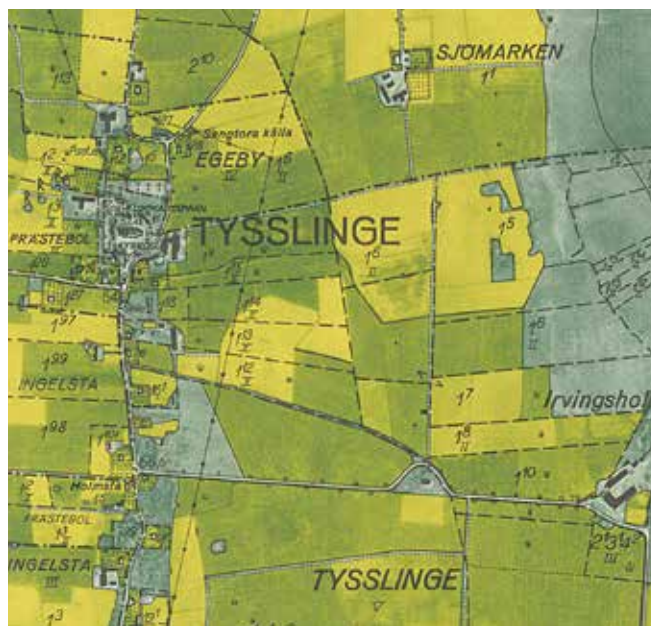

Fig. 8 a–b. Miljön kring Tysslinge kyrka 1864 (t.v.) och 1957 (t.h.). Utsnitt ur häradskartan resp. ekonomiska kartan, 10F 4b. ©Lantmäteriet Gävle 2010. Medgivande I 2010/1019.

Fig. 9 a–b. Miljön kring Rinkaby kyrka 1864–65 (t.v.) och 1958 (t.h.). Sockennamnet var tidigare Ringkarleby. Utsnitt ur häradskartan resp. ekonomiska kartan, 10F 5e. ©Lantmäteriet Gävle 2010. Medgivande I 2010/1019.

kvar som kulturhistoriskt värdefulla byggnader men anknytningen till kyrka och sockenliv kan helt ha klippts av eftersom prästgården sedan 1910 inte längre är den givna bostaden för församlingsprästen. I många fall har, som tidigare nämnts, prästgårdarna också gått ur kyrkans ägo och köpts av privatpersoner.

Prästgårdsjordar

Fastighetsnamnen på den moderna ekonomiska kartan ger ledtrådar till en äldre tids jordägande. Mark som på olika sätt avsattes för prästens försörjning har ofta kvar fastighetsbeteckningar som visar den ursprungliga funktionen: Prästgården, Prästbol(et), Prästbordet, etc. Denna typ av beteckning kan förväntas förekomma i socknar som har haft egen präst, d.v.s. framför allt sådana som ännu är eller i äldre tid har varit eget pastorat eller huvudsocken i ett pastorat. Främst i socknar som var annex- eller kapellförsamlingar finner man benämningar som Klockarjorden, Klockargården etc. I en

Fig. 10. Kils kyrka och kyrkby på Karlslundsåsen. Kyrkbyn ligger på gränsen mellan den nordliga övergångsbygden och Kilsbergens kuperade skogsbygder i öster. Foto Sam. Lindskog, trol. 1930-tal, ATA.

Fig. 11. Hardemo kyrka från norr. Kyrkan är belägen på en av landskapets rullstensåsar. I förgrunden skimtar skola och skolgård. Foto Jan Norrman 1993, RAÅ.

del socknar förekommer båda typerna av fastigheter parallellt. Både fastighetsnamnen och arealen jord med kyrklig anknytning skiljer sig över landet.

Jordens läge i socknen har noterats eftersom det kan ge anvisningar om jordägande och möjliga markdispositioner vid dess tillkomst. Mark till prästgården, oftast rejäla arealer jämfört med de flesta andra av socknens gårdar, måste ha funnits eller gjorts tillgänglig i ett tidigt skede, antingen i form av tidigare utnyttjad mark eller genom överföring av brukad mark i annans/andras ägo. Hur långt tillbaka som prästgårdsjorden i respektive socken kan föras, kan inte bestämmas enbart på detta enkla sätt utan måste bekräftas genom studier av äldre kartor och skriftligt material i varje enskilt fall.

PRÄSTGÅRDSMARK OCH ANNAN KYRKOJORD I NÄRKE ENLIGT 1950-TALET EKONOMISKA KARTA

Av Närkes 38 landsbygdsförsamlingar har 22 utgjort egna pastorat eller varit huvudförsamling inom pastorat alltifrån medeltiden. De bör således ha haft egen präst och prästgård med tillhörande jord.

Fig. 12. Lerbäcks kyrka från nordost. Vid kyrkan ligger sockenstuga, kommunalhus och gästgivaregård. Till kyrkans närhet flyttades på hembygdsföreningens försorg redan under 1930-talet en mangårdsbyggnad, en loftbod samt en nubbsmedja, senare kompletterade med bland annat det sockenmagasin som hade uppförts vid kyrkan 1830 men flyttats därifrån 1903. Kyrkomiljön består således både av de sedvanliga funktionsbyggnaderna och av den konstruerade hembygdsgården, vilken bidrar till den ålderdomliga karaktären. Kyrkomiljön utgör riksintresse för kulturmiljövården. Foto Jan Norrman 1992, RAÄ.

I nio av dessa socknar finns centralt belägen prästgårdsjord medan sju helt saknar någon form av fastigheter med kyrklig anknytning. I ytterligare sju av socknarna ligger prästgårdsjorden i utkanten av socknen. Kontinuiteten bakåt i tiden är som sagt osäker men kan ibland föras tillbaka till den äldsta kartan. Sköllersta prästgård låg t.ex. på en geometrisk jordebokskarta från 1637 som en ensamgård intill kyrkan, och det gör den ännu i dag.

Variationerna när det gäller förekomst och läge av prästgårdsjord spänner över samtliga naturgeografiska zoner. Det gäller också de socknar som inte haft funktion av huvudsocken i äldre tid, framför allt före mitten av 1800-talet. Fyra socknar har centralt belägen prästgårdsjord och i tre ligger prästgårdsjorden på avstånd från kyrkan. I flera fall har annexkyrkorna klockarjord, ofta belägen i direkt anslutning till kyrkplatsen.

Källor och litteratur

Ekonomiska kartan 1:10 000.

Geologiska kartan SGU serie Aa: bladet Örebro nr 48; Segersjö nr 49; Riseberga nr 54; Latorp nr 55; Askersund nr 84.

Gula kartan 1:20 000.

Karta över Örebro Hövdingadöme utgiven av friherre S. G. Hermelin 1803.

Kartor över Örebro län utgivna av Rikets ekonomiska kartverk (häradskartan) 1864-75.

Franzén, Kristina: *Att flytta Axis Mundi. Om det kyrkliga landskapets struktur och förändring i Strängnäs och Växjö stift 1780-1880*, Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet 127, 2004. Diss.

Gräslund Berg, Elisabeth: *Prästgårdar i de äldre lantmäteriakterna*, uppsats på fördjupningskurs i kulturgeografi, Stockholms universitet, 1996.

Hannerberg, David: *Närkes landsbygd 1600-1820. Studier över landskapets natur och odling*, 1977.

Kumlabygden. Forntid-nutid-framtid. Del I-IV, 1961-77.

Sporrong, Ulf: "Utsikt över Närke", i *Svenska turistföreningens årsskrift* 1975.

Palm, Lennart Andersson: *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571-1997. Med särskild hänsyn till perioden 1571-1751*, 2000.

Bänklängder

av Margareta Kempff Östlind

I Laurentius Petris kyrkoordning från 1571 nämns ingenting om fasta bänkplatser, även om principen att ha församlingen sittande på bestämda platser i kyrkan redan då säkert var fast etablerad. I 1686 års kyrkolag finns däremot i kapitel 24 under paragraf 8 en punkt som stadgar att listor över placeringen i kyrkbänkarna, bänklängder, år efter år skall införas i kyrkböckerna, i vilka alla förändringar därvidlag också skall upptecknas.

Först i och med reformationen kom förmodligen behovet av bänkar eller s.k. stolar i kyrkorummet. Bänkarna var från början säkert mycket enkla, senare ofta slutna och byggandet av dem kunde förutom av församlingen även bekostas av enskilda personer, t.ex. besuttna gårds- och markägare, bruksägare och högreståndspersoner. Bänkarna blev därmed enskild egendom och kunde låsas av innehavaren.

Bänkdelen var ett viktigt inslag i sockenlivet och ansvaret för denna procedur ålåg sockenstämman. Kyrkan, eller prästen, hade generellt inte mer att säga till om i denna fråga än någon av de andra medlemmarna i sockenstämman. Man förstår av en punkt i 1686 års kyrkolag, att det inte var alldeles okomplicerat att förrätta bänkfördelning. Där står, att tvister om bänkar där man inte kan nå förlikning, skall höra under världslig rätt.

Bänkdelen blev under 1600- och 1700-talen vanligen uppgjord efter hemman. Hemmanens storlek utgjorde grund för vissa skatteuttag och bidrog därigenom i olika grad till kyrkans underhåll. Ju större hemmanet var, desto större var det ekonomiska åtagandet, något som i sin tur kunde motivera en långt framskjuten placering i kyrkan. Den sociala markeringen var på detta sätt tydligt avläsbar i bänkarnas fördelning. Socknens egendomslösa hade sin plats längst ner i kyrkan. Principerna att fördela efter ålder eller lottning, vilket också förekom, ter sig som en betydligt mer neutral metod, men här lika väl som vid hemmanfördelning, var alltid de främsta bänkarna reserverade för socknens "ståndspersoner". Kvinnorna, vilka satt på kyrkans norra sida, fick i allmänhet sina platser motsvarande husfaderns placering på den södra sidan. Vid delning efter ålder satt dock kvinnorna liksom männen efter födelseår.

Seden att fördela kyrkans bänkplatser mellan socknens invånare inleds alltså troligen redan vid slutet av medeltiden eller vid reformation. Den bibehålls sedan fram emot slutet av 1800-talet, i vissa delar av landet ända in på 1900-talet. Traditionen tycks inte ha försvunnit förrän sockenlivet minskat i betydelse. Även åtskillnaden mellan mans- och kvinnosida behölls in på 1900-talet.

Av Närkes 46 församlingar har nästan 30 stycken bevarade uppgifter om bänkdelen (tab. 2). Av dem intar S:t Nicolai i Örebro en särställning

Almby (?): 1685, 1773	Hidinge (?): 1700 Sent 1800-tal, herrskaps- bänkar kvar efter systemets upphörande	Ramundeboda <i>Hemman</i> : 1736, 1833
Askersunds lands <i>Hemman</i> : 1645	Hovsta <i>Hemman</i> : 1696, 1698, 1712 (?): 1694	Rinkaby <i>Ålder</i> : 1782, 1784
Askersunds stads <i>Hyra</i> : 1664, 1753, 1767	Kil <i>Hemman</i> : 1703, 1721 (?): 1618, 1640	Skagershult (?): 1600-tal (?)
Bo <i>Hemman</i> : 1773	Knista <i>Hemman</i> : utan år, runt 1680 försågs kyrkan med stolar <i>Lottning</i> : 1848	Sköllersta <i>Hemman</i> : 1733
Edsberg <i>Hemman</i> : 1749	Kvistbro <i>Lottning</i> : 1759	Stora Mellösa <i>Hemman</i> : 1665
Ekeby <i>Hemman</i> : 1733	Lerbäck <i>Hemman</i> : 1766, 1785 (?): 1821 (?)	Tysslinge <i>Lottning</i> (?): 1823
Eker <i>Hemman</i> : 1694	Lillkyrka <i>Lottning</i> : 1737, 1783	Tångerråsa <i>Hemman</i> : 1660
Glanshammar <i>Hemman</i> : 1726 <i>Ålder</i> : 1800, 1803, 1806, 1810, 1814, 1819, 1823, 1826, 1829, 1832, 1835, 1838, 1841, 1858	Mosjö <i>Hemman</i> : 1638, 1653, 1657, 1665, 1696, 1741, 1757 <i>Lottning</i> : 1763	Viby <i>Lottning</i> : 1772, 1823
Gällersta <i>Lottning</i> : 1832		Vintrosa <i>Lottning</i> : utan år, 1831–(?)
Hackvad <i>Hemman</i> : 1686		Örebro <i>Hyra</i> : 1660, 1687, 1690, 1693, 1696, 1714, 1728, 1735, 1779, 1787–93, 1797–1804, 1804–15
Hardemo <i>Hemman</i> : 1663, 1689		

Tab. 2. Bänkdelningsprinciper i Närke under 1600-, 1700- och 1800-talen. Tabellen redovisar socknar och år då noteringar om bänkdelening är bevarade samt den princip kyrkbänkarna fördelats efter: hemman, lottning, ålder eller hyra. Vissa bänkdelningslistor kan inte dateras med säkerhet, ibland går det inte heller att utläsa vilken princip som använts.

genom att man där har uppgifter om uttag av bänkhya från 1700-talets sista decennier och början av 1800-talet.

Uppteckningen av bänkplatserna återfinns oftast i anslutning till kyrkornas sockenstämmoprotokoll. För ungefär hälften av kyrkorna återstår material från ett enda, resten redovisar bänkdelningsprotokoll från flera olika år. Men det är fortfarande långt ifrån 1686 års bestämmelse om en årlig uppteckning. Fördelning efter ålder ser i något fall ut att ha medfört en viss kontinuitet. Dödsfall bland sockenborna har naturligtvis krävt omflyttningar i bänkarna och man har vinnlagt sig om att uppdatera listorna vart tredje år, liksom för att understryka det rättvisa i metoden.

Den äldsta noteringen i materialet är från Kils kyrka och daterad 1618. Det finns fler exempel på bänkdelningslistor från tiden före 1686, vilket visar att man praktiserat seden rätt länge innan kyrkolagens paragraf kom till. Den sista uppgiften kommer från Glanshammars kyrka 1858.

Övervägande delen av materialet är uppdelat efter hemman. De herrgårdar och bruk som karakteriserar vissa delar av landskapet har alltid de främsta bänkarna för sig och ofta också för sina anställda. På det kunde ingen princip i övrigt ändra.

I den mån det finns husförlängder att jämföra med, framgår det klart att hemmanens eller gårdarnas storlek avgjorde placeringen i kyrkan. Finast var det att sitta främst, närmast gången. De fattiga och inhyses hade sina platser längst ned i kyrkan, på s.k. fria bänkar. De hade sällan några fasta platser där, utan fick leta efter lediga bänkrum, men de hade inte heller någon möjlighet att bidra ekonomiskt vare sig till bänkar eller kyrkans underhåll.

Åldersfördelning förekom endast i två kyrkor. I Glanshammar hade man övergått från placering efter hemman till åldersplacering någon

gång mellan 1726 och 1782. Det senare året ville nämligen sockenborna i Rinkaby sitta efter ålder, liksom i Glanshammar.

Det andra alternativet, placering efter lottning, tycks ha tillämpats framför allt i centralt placerade kyrkor i slätt- eller skogsbygderna. Vid lottningen undantogs som nämnts ståndspersoner, vilka i vanlig ordning fick de främsta bänkarna. Vissa bänkar var också här reserverade för soldater, fattiga och inhyses.

För Närkes del gäller alla uppgifter om bänkdelen från 1600-talet om plats efter hemman. Mot senare delen av 1700-talet och under 1800-talet fick principerna med åldersdelning och lottning större utrymme, men fortfarande dominerade hemmanet som avgörande för bänkplaceringen.

Bänkinnehavarna var uppenbarligen lika måna om att bevaka sina platser som att delningen blev rätt utförd, och det finns flera beslut om bötesförelägganden för dem som gick in i en annan bänk än den de tilldelats. Ibland skulle boten betalas i pengar, ibland i t.ex. nattvardsvin till kyrkan.

Källor och litteratur

Respektive sockens kyrkoarkiv i ULA.

Gustafsson, Berndt: *Kyrkoliv och samhällsklass i Sverige omkring 1880. En kyrko-historisk-sociologisk undersökning*, Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 22, 1950.

Harbe, Daniel: *Gamla kyrkan i Hidinge och dess minnen*, 1937.

Harbe, Daniel: *Skagershult. En Närkessocken*, 2 uppl., 1947.

Harbe, Daniel: *Kyrka och folk i Mosjö socken*, 1970.

Reinestam, Reinert: *Knista socken*, 1966–67.

Rickson, Levi (Jeremias i Tröstlösa): "Örebro kyrkas bänkrum och bänkhylor", i *Saxons bok på 75-årsdagen*, red. J. G. Andersson och Kurt Jonsson, 1934.

Saxon, Johan Lindström: *Närkes kyrkor i ord och bild*, 1928.

Sveriges Kyrkor, Närke. Se *Litteratur om Närkes kyrkor*, s. 84.

Medeltidens kyrkor

av Markus Dahlberg

Närke utgör en betydande del av Strängnäs stift och gjorde så även under medeltiden. Legenderna om den mission och de tidiga helgon som bidrog till kristnandet utgår emellertid helt från Södermanlandsdelen av stiftet. För Södermanland finns uppgifter om Eskil och Botvid och deras möjliga betydelse för kristnandet av Rekarnebygden respektive Södertörn, huvudsakligen utifrån de helgonlegender som nedtecknats efter deras levnad. Det finns inget källmaterial som på ett liknande sätt berättar om hur Närke kristnades. Det mönster som under de senaste årtiondena generellt tecknats för de centrala delarna av Götaland och Svealand är sannolikt i sina huvuddrag giltiga även för Närke. Det förefaller troligt att det var i de centrala delarna av landskapet som kristnandet och det därav följande kyrkobyggandet fick sina tidiga genombrott.

Närkes centrala delar hade tidigare utgjort havsbotten och de sedimenterade lerjordarna gav en bördig jord med hög avkastning, vilket redan under förhistorisk tid var befolkningstilldragande. Slättbygden, som karakteriserar landskapets centrala delar, utgörs av områden utmed Svartån, runt Kvismaresjöarna och Täljeåns utlopp i Hjälmaran samt längs Täljeåns vattensystem, i väst och sydväst avgränsat av Kilsbergen och Tiveden. Den bild som de bevarade fornlämningarna tecknar av den förhistoriska bebyggelsen är dock fragmentarisk. Genom att slätten nyttjats så intensivt har också mycket av de fasta fornlämningarna blivit bortodlade. Den centrala slättbygden kom under medeltiden att kännetecknas av en tät sockenstruktur samt tidiga kyrkor av sten, ofta uppförda eller tillbyggda med torn. Allt tyder på att det i de centrala delarna av Närke fanns såväl ekonomiska som sociala förutsättningar för en tidig kyrklig etablering i övergången mellan järnålder och medeltid. Enligt aktuell forskning var det framför allt samhällets övre skikt som var drivande i religionsskiftet, på regional och lokal nivå i form av stormän och storbönder.

Trots sin relativa litenhet är Närke ett till sin karaktär sammansatt landskap. Som framgått av regionindelningen (fig. 2) finns i landskapets utkanter skogs- och bergstrakter som är koloniserade under medeltiden och, i jämförelse med slättlandskapet, mindre tätbebyggda. Den ekonomi som låg bakom sockenbildning och kyrkobygge var i ett landskap som Närke inte enbart knuten till de agrara resurserna. Delar av Närke hör till Mellansveriges bergslagsbygd. Utvinningen av järn från sjö- eller myrmalm förekom redan under förhistorisk tid, medan man under medeltiden allt mer gick över till gruvbrytning. Koncentrationer av järnframställningsplatser från övergången mellan förhistorisk tid och tidig medeltid har t.ex. påträffats i socknarna Viby och Hardemo. Enligt de bevarade räkenskapsböckerna

från Kumla kyrka (se nedan) utgjorde osmundjärn en viktig inkomstkälla och ett brukligt betalningsmedel under senmedeltiden.

Det medeltida Sveriges bördiga huvudbygder i Östergötland och Västergötland hade en fastlagd sockenstruktur redan vid 1200-talets utgång. Att detta troligen var fallet även för Närke kan belysas med ett bevarat påvebrev från 1314, som anger antalet socknar per landskap i Strängnäs stift (DS 1947; dateringen är dock omdiskuterad, möjligtvis kan brevet vara äldre). Enligt brevet fanns vid denna tid 42 socknar i Närke. Samtliga kända medeltidssocknar var således då redan etablerade.

Att det kyrkliga landskapet så som vi i dag känner det inte är resultat av en helt igenom rätlinjig process framgår av ett flertal omständigheter. De tidigaste träkyrkorna och de första stenkyrkorna uppfördes troligen genom enskilda initiativ i anslutning till den egna gården. En sådan utveckling förmodas generellt vara giltig för det tidiga kyrkobyggandet i Götaland och Svealand. Exempel som kan stödja ett sådant antagande finns också i de kyrktäta delarna av Närke. En tidigt etablerad gårdskyrka har sannolikt legat några hundra meter söder om Riseberga klosterruin i Edsbergs socken. På platsen har påträffats en häll tillhörig en s.k. eskilstunakista – en gravvårdstyp med karakteristisk vikingastilsornamentik som funnits på tidiga kyrkogårdar framför allt i Götaland. Denna gårdskyrka övergavs tidigt och efterträddes redan under 1200-talet av det cisterciensiska nunnekloster, vars murar delvis kvarstår i den befintliga ruinen (fig. 73).

De tidsmässiga och funktionella sammanhangen mellan gårdskyrkan och klosterkyrkan är inte säkert kända. En stor jorddonation av Birger Brosa under senare hälften av 1100-talet har satts i samband med klostrets grundande (Conradi Mattson 1998). Redan då fanns emellertid någon form av religiös stiftelse för kvinnor här, eftersom gåvan enligt donationsbrevet gick till ”systrarna i Riseberga”. Det får hållas för troligt att dessa nunnor redan firade gudstjänst i Riseberga, kanske i den gamla gårdskyrkan. Riseberga kloster var under medeltiden en betydelsefull institution i Närke, såväl i ekonomiskt som kulturellt hänseende. Genom Birger Brosas generösa grundplåt och andra donationer kom klostret att bli en av landskapets största jordägare. Klosterordnarna ingick i ett rikt förgrenat internationellt nätverk, vid sidan av den regionala och lokala indelningen i stift och socknar, och var viktiga förmedlare av såväl tekniska, arkitektoniska som konstnärliga innovationer från kontinenten.

Det var inte bara kungar och jarlar som under 1000-talet och det tidiga 1100-talet lät uppföra kyrkor på egna ägor. Andra tidigt övergivna kyrkor i Närke kan utgöra exempel på ett mer allmänt privat kyrkobyggande, sannolikt med jordägande stormän eller storbönder som byggherrar. Ett flertal ödekyrkor är kända på den kyrktäta Närkeslätten (fig. 13). Några av dem är inte kända som sockenkyrkor och har uppenbarligen övergivits redan under medeltiden. Gemensamt för dem är att de uppförts i sten och med förhållandevis små mått, alla med planform av romansk typ bestående av ett nästan kvadratisk långhus, rakslutet kor och torn i väster.

Kyrkornas status är alltså oklar. Samtliga har omgivits av kyrkogårdar. I den s.k. Granhammarskyrkan (fig. 15) i Vintrosa socken har påträffats såväl en gravhäll som cuppan till en dopfont av romansk typ, vilket visar att kyrkan haft såväl grav- som doprätt, således samma grundläggande funktioner som den gängse sockenkyrkan. Det är inte heller närmare känt när under medeltiden de övergivits. Ingen av dem har tillbyggs med sakristia eller vapenhus, byggnadsdelar som företrädesvis tillfogades under hög- och senmedeltid. En hypotes som framförts i tidigare forskning är att kyrkorna uppförts som gårdskyrkor under 1100-talet, före den egentliga

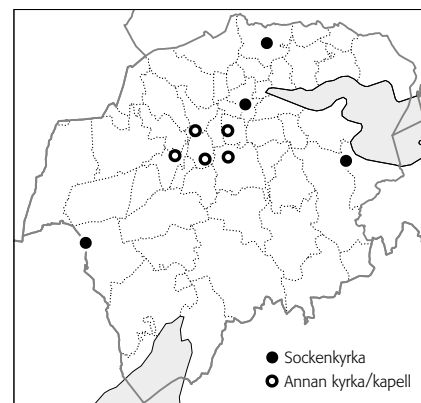

Fig. 13. Kyrkplatser och kyrkoruiner. Kartan anger kända platser för varaktigt övergivna kapell eller kyrkor, vilka kan knytas till församlingar (även kapellförsamlingar och annexförsamlingar) bildade före 1950. En tidig träkyrka med omgivande begravningsplats upptäcktes 2008 i Lännäs, ett hundratal meter söder om den befintliga stenkyrkan. Ånsta sockenkyrka övergavs under medeltiden – även om församlingen ägde bestånd fram till 1954 när den uppgick i Långbro. Dylta bruksförsamling bildades 1575, men uppgick 1819 i Axbergs församling. Ramundeboda kyrkplats övergavs i slutet av 1800-talet när kyrkan flyttades till Laxå stationssambälle.

Kartan anger vidare ytterligare några kända kyrkplatser som inte kan knytas till kända socknar eller församlingar. Det gäller i samtliga fall övergivna medeltidskyrkor, varav flera också undersökts arkeologiskt. I Riseberga finns ruinerna efter ett cisterciensiskt kloster, som sannolikt föregåtts av en äldre gårdskyrka. Tidigt övergivna kyrkor eller kapell är också kända i Kräcklinge, Kumla (Hörsta kapellruin), Mosjö (Kullkyrkan) och Vintrosa socknar (Granhammarskyrkan).

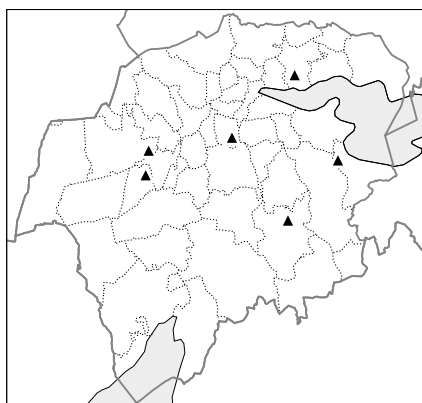

Fig. 14. Medeltida träkyrkor, belagda genom arkeologiska fynd eller arkeologiska uppgifter. Av de medeltida träkyrkor som funnits i landskapet är i dag bara en bevarad, nämligen timmerkyrkan i Tångeråsa, uppförd i två etapper under 1200-talets senare och 1300-talets förra hälft. Från den äldsta generationens träkyrkor finns tre belägg, dels den arkeologiskt undersökta stavkyrkan i Lännäs, dels de plankor som påträffats i Glanshammar och Mosjö. I Kvistbro har stensakristian, den äldsta delen i den befintliga kyrkan, ursprungligen slutits till en äldre träkyrka (fig. 44–45). Även i den medeltida socknen Svennevad har likaså den äldsta omtalade kyrkan varit av trä och av okänd ålder.

Fig. 15. Ruinen efter Granhammarskyrkan i Vintrosa socken, plan i skala 1:800. I Närke finns flera exempel på små stenkyrkor eller -kapell, som inte är kända som regelrätta sockenkyrkor, och som övergivits redan under medeltiden. Lämningarna efter kyrkan i Östra Granhammar påträffades 1883 och en utgrävning genomfördes strax därefter. Kyrkan har romansk plantyp, bestående av långhus med ett smalare, rakslutet kor. Mellan långhus och kor finns en ovanligt trång triumfbågsöppning. Kyrkan har från början haft en tillbyggnad i väster, sannolikt ett torn. Uppmåtningsritning efter SvK vol. 63, 1949.

sockenbildningen (Bonnier 1982, Zachrisson 1984). Under 1200-talet fick kyrkan som organisation en starkare ställning och fastare struktur. Fler-talet av de gamla gårdskyrkorna övergick nu till att fungera som regelrätta sockenkyrkor, men inte alla. De tidigt övergivna Närkekyrkorna kan således vittna om övergången från ett system till ett annat – och problemen med att anpassa gamla strukturer till nya förhållanden.

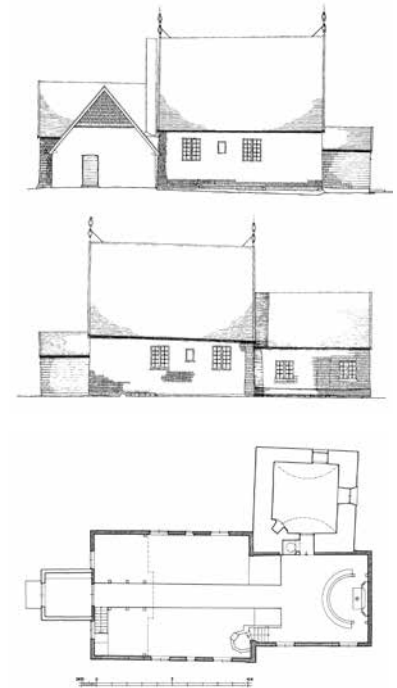
Träkyrkor

Spåren efter det tidigaste träkyrkobyggandet i Närke är fragmentariska och huvudsakligen indirekta (fig. 14). Säkra lämningar finns endast från ett fåtal kyrkor. Den mest omfattande arkeologiska undersökningen är av sent datum. Vid bygget av ett nytt församlingshem 2008 i Lännäs påträffades ca 100 meter söder om den romanska stenkyrkan lämningar efter en äldre träkyrka med tillhörande begravningsplats. Eftersom kyrkplatsen övergivits så tidigt, sannolikt alltså redan under 1100-talet, fanns unika möjligheter att undersöka relativt ostörda lager. Av själva kyrkan framkom fyra hål för bärande stolpar samt grävda rännor för de stående väggplankorna. Ett flertal gravar undersöktes, somliga med bevarade rester av de hållar och stensättningar som ursprungligen markerat gravarna ovan jord.

I några kyrkor har konstruktionsdelar av tidiga träkyrkor påträffats. Vid en golvomläggning i Mosjö 1905 framkom ett stort antal plankor efter en träkyrka, byggd antingen i resvirkesteknik eller i skiftesverk. Existensen av träkyrkan ger sig till känna även i den befintliga stenkyrkan. Koret och östra delen av långhuset har större murtjocklek än resten av kyrkan (fig. 24) och murverket består här nedtill av tunna kalkstensskift, medan större sandstenskvadrar förekommer högre upp och i västra delen av kyrkan. Den sannolika förklaringen till denna särpräglade byggnadskronologi är att den nya stenkyrkan byggts runt den ännu kvarstående träkyrkan, med början österifrån. Koret är den del som först färdigställdes. När arbetet fortsatt med kyrkans västra del har man övergått till ett annat byggnadsmaterial och en därmed sammanhängande byggnadsteknik. Förutom iakttagelserna i Mosjö antyder likaså fyndet av ornerade plankor i Glanshammar att stenkyrkan, uppförd under 1100- eller tidigt 1200-tal, föregåtts av en träkyrka på samma plats.

De sparsamma fynden ger ingen anledning att tro att Närke ägt endast ett obetydligt antal träkyrkor. Få kyrkor är arkeologiskt undersökta med denna frågeställning och fynden av bevarade konstruktionsdetaljer snarast ett resultat av tillfälligheter. De indirekta indikationerna på ett tidigt träkyrkobyggande är följaktligen fler. En särskild typ av tidiga gravvårdar, s.k. eskilstunakistor, har förutom i Riseberga (se ovan) påträffats vid ytterligare tre sockenkyrkor i landskapets centrala slättområde, nämligen Ekeby, Glanshammar och Stora Mellösa. Monumenttypens egenskaper, bl.a. då det gäller den ristande ornamentiken, hör stilistiskt till 1000-talet, men det är inte omöjligt att gravvårdar av denna typ fortfarande tillverkats under det tidiga 1100-talet. Eftersom gravvårdarna uppträder före stenkyrkobyggandet fick ett mer allmänt genombrott, är det också rimligt att förmoda att fynden pekar på kyrkorter som redan under 1000-talet eller tiden omkring 1100 haft en kyrka av trä.

Då det gäller fynden av tidiga gravvårdar vid flera centralt belägna kyrkplatser ansluter Närke till ett mönster som vi känner igen från flera av Götalandskapen. Detsamma kan också sägas om stenkyrkornas kronologi och egenskaper (se vidare nedan). Sammantaget tyder detta på att Närke, i likhet med andra närbelägna landskap såväl i Götaland som Svealand,

ägde sociala och ekonomiska förutsättningar för en tidig kyrklig etablering. Exemplet Lännäs visar att vi inte alltid kan räkna med en obruten kyrklig platskontinuitet. Arkeologiska undersökningar från andra landskap ger emellertid åtskilliga belägg för att den äldsta stenkyrkan uppförts på samma plats där en eller flera träkyrkor tidigare stått. Det torde ha varit gängse även i Närke. I de flesta fall döljer sig troligen spåren efter de första träkyrkorna under de befintliga stenkyrkornas golvläggningar. Närkes äldsta träkyrkokbyggande ger sig således inte i första hand till känna genom fysiska lämningar, utan framför allt som anslående, ofta monumentalt valda kyrkplatser i det centrala slättlandskapet.

Vid medeltidens utgång dominerades Närke nära nog helt av stenkyrkor (fig. 17). Stenkyrkornas dominans vid denna tid var mest påtaglig i de öster om Närke belägna Mälardalarnas landskapen, medan de närmaste landskapen i väster, Värmland och Västergötland, fortfarande ägde ett betydande antal träkyrkor. I Närke kvarstod tre träkyrkor vid medeltidens utgång, samtliga belägna i landskapets relativt sent koloniserade övergångs- och skogsbygder. Av dem har endast den timrade kyrkan i Tångeråsa bevarats fram till i dag. Även i grannsocknen Kvistbro är det möjligt att påvisa existensen av en medeltida träkyrka. Den befintliga träkyrkan härrör visserligen från 1600-talets mitt, men den senmedeltida stensakristia som anslutit till föregångarens kor, står fortfarande kvar. Eftersom Kvistbro är en av de socknar som nämns i påvebrevet från 1300-talets början bör rimligen en träkyrka ha stått här redan då. Den befintliga stenkyrkan i Svennevad härrör från 1780-talet, men vi vet att den föregicks av en träkyrka. Vi vet inte med säkerhet att den träkyrka som omtalas under 1700-talet – och till vilken ett murat gravkor slöts 1685 – var av medeltida ursprung. Här liksom i Kvistbro kan det ju ha rört sig om en träkyrka från 1600-talet. Eftersom Svennevads socken är av medeltida ursprung kan vi dock med rimlig säkerhet förmoda att en träkyrka funnits här även under medeltiden.

Tångeråsa kyrka tillhör en mycket liten grupp träkyrkor som helt eller delvis bevarats från medeltiden (fig. 16). Av de ca 300 träkyrkor inom nuva-

Fig. 16. Tångeråsa är en av få bevarade medeltida träkyrkor i Sverige. Kyrkan är byggd av liggande timmer i två etapper. Det rymliga koret med sitt något slackare takfall är äldst och enligt dendrokronologisk datering av timret uppfört i slutet av 1200-talet, möjligen intill en äldre träkyrka. Det nuvarande långhuset tillkom vid 1300-talets mitt. Under medeltiden har en sakristia av sten fogats till korets nordsida. Nuvarande vapenhus i väster uppfördes 1805. Foto Rolf Hintze 1981, SvK, ATA. Plan och elevation av Gunnar Wirén, SvK vol. 199, 1985, skala 1:500.

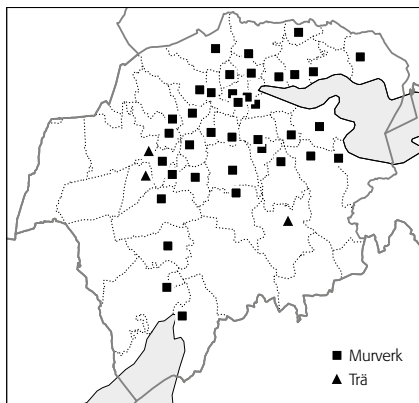

Fig. 17. Kyrkornas byggnadsmaterial vid medeltidens utgång. I nästan samtliga av landskapets socknar stod vid medeltidens utgång en stenkyrka. Endast i tre socknar i landskapets ytterområden, i Kvistbro, Svennevad och Tångeråsa, stod träbyggnader kvar. Tångeråsa är den enda träkyrka som bevarats fram till i dag.

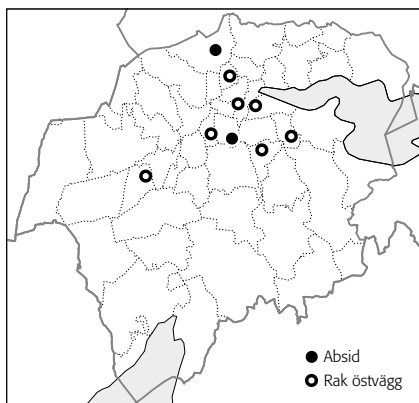

Fig. 18. Medeltidskyrkor vilkas äldsta planform har bestått av ett rektangulärt långhus och ett smalare kor. Kartan visar såväl träkyrkor som murade kyrkor. Planformen avser vanligen kyrkans ursprungliga högkor. Några av kyrkorna med smalare kor omgestaltades i öster under medeltiden. Korskyrkan i Kil hade ursprungligen ett absidförsett högkor, som dock under 1200-talet ombyggdes och erhöll rak avslutning i öster. Absiden i Mosjö revs under medeltidens senare del och en ny rak kormur uppfördes i dess ställe.

rande Sveriges gränser som vi antingen kan belägga genom konkreta fynd eller rimligen förmoda genom ett liknande resonemang som för Kvistbro och Svennevad, återstår i dag endast ett tiotal. Ingen av dem tillhör den äldsta generationen träkyrkor, d.v.s. de resvirkes- eller s.k. stavkyrkor som uppfördes under 1000- eller 1100-talen. De äldsta träkyrkor som bevarats i Sverige är, liksom Tångeråsa, byggda av liggtimmer. Tångeråsa kyrka gick 2006 genom en förnyad dendrokronologisk undersökning (årsringsdatering) som kastat nytt ljus över byggnadens sammansatta kronologi (jfr Lagerlöf 1985). Av denna framgick att långhus och kor tillkommit vid två olika byggnadsetapper. Koret är äldst och uppfördes i slutet av 1290-talet, medan långhuset uppfördes först femtiotalet år senare, d.v.s. strax före 1300-talets mitt. Den stora tidsdifferensen mellan kor och långhus skall troligen tolkas på samma sätt som i Mosjö, d.v.s. att byggnadsetapperna anpassats till en äldre befintlig träkyrka på platsen. Det äldsta inventariet är en dopfont från 1200-talets mitt.

Stenkyrkor

Den kyrkliga expansionen under äldre medeltid, d.v.s. perioden fram till 1350, innebar att socknarna på det sammanhängande slättområdet väster om Hjälmaren nära nog utan undantag erhöll en kyrka i sten (fig. 17). Möjligt innefattar flertalet murverk från äldre medeltid. I vissa fall är dock byggnadskronologin obekant eller alltför dåligt känd. De delvis bevarade medeltidskyrkorna i Asker, Hallsberg, Kräcklinge och Tysslinge kan inte närmare dateras. Askersunds och Hammars socknar, på var sida om Vätterns nordliga ände, hade likaså medeltidskyrkor av sten, som emellertid på 1600- respektive 1800-talen ersattes av ståtliga nybyggen. Även om stenkyrkorna i Närke är koncentrerade till det centrala slättområdet, där kyrktätheten också är som störst, förekommer stenkyrkor även i mer marginella skogsbygder. Snavlunda kyrka, vid den medeltida led som förband Närke-slätten med norra Vätternbygden, äger t.ex. sannolikt murpartier från äldre medeltid.

FRÅN 1100-TALETS BÖRJAN TILL 1200-TALETS MITT

Närkes stenkyrkobyggande präglas framför allt av den romanska stilperiodens särdrag. Stenkyrkobyggandets kulmen bör således ha inträffat redan under 1100- eller tidigt 1200-tal. Kyrkornas ursprungliga planformer har vanligen gått förlorade vid senare ombyggnader. I de fall den äldsta stenkyrkans korgestaltning är känd, antingen genom arkeologiska undersökningar eller genom mer tillfälliga grävningar under kyrkgolven, har koret vanligen utgjort en tydligt markerad byggnadskropp (fig. 18). Altarväggen har i de flesta fall varit rak. Absidkyrkans något mer artikulerade planform förekommer endast undantagsvis. Mosjö är den enda sockenkyrka som i sin befintliga planform alltså tydligt röjer denna de tidiga stenkyrkornas distinkta markering av altarrummet; på korets utsida syns ännu spår efter den raserade, ursprungliga absiden (fig. 24).

Kils kyrka framstår utan tvekan som en av landskapets intressantaste. Socknen är ovanligt vidsträckt och omfattar i sydost delar av slättområdet, där kyrkan är belägen, men präglas framför allt av kuperad skogsbygd. Medeltidskyrkans murar är fortfarande till stora delar bevarade. Kyrkan anlades som korskyrka redan under 1100-talet (fig. 24). Parallell till denna sammansatta planform uppträder i Mellansverige huvudsakligen vid dom- och klosterkyrkor, ofta förknippade med kungligt patronatskap, som exempelvis i Gudhems kungsgårdskyrka i Västergötland och Vreta kloster-

kyrka i Östergötland. Även kyrkans fortsatta byggnadshistoria har flera exceptionella drag. Under 1200-talet uppfördes ett nytt långhus, välvat med fyra ribbvalv, uppburna av en mittkolonn. Det ursprungliga, troligen absidförsedda högkoret, förlängdes samtidigt avsevärt i östlig riktning. Kyrkans byggnadshistoria och rumsbildning saknar motsvarighet i Närke och antyder att den haft funktioner utöver de för sockenkyrkorna gängse.

Landskapets tidiga stenkyrkor murades i allmänhet av kalk- och/eller sandsten, som fanns tillgänglig i närbelägna dagbrott. Stenbehandlingen i murverket kan i lyckliga fall ge underlag för en relativ kronologi. De äldsta stenkyrkornas murverk består vanligen av lätt tuktad sten, lagda i relativt tunna skiftgångar (se ovan beträffande Mosjö kyrka). Med tiden används emellertid alltmer kvaderformad och finhuggen byggnadssten, vanligen i kombination med ett skråkantat sockelskift. Samtida och närbelägna paralleller till denna stenbearbetning står att finna i de Götalandskap, som i likhet med Närke ägde rika fyndigheter av brytbara, sedimentära bergarter.

Huvuddelen av de tidiga stenkyrkorna i Närke uppfördes alltså med långhus och smalare, vanligtvis rakt avslutat kor. Ett för landskapet säreget drag är det stora antalet västtorn från äldre medeltid (fig. 19). Drygt hälften av samtliga kända stenkyrkor hade senast vid 1200-talets utgång en separat tornkropp, vilket i jämförelse med andra landskap är att betrakta som en anmärkningsvärt stor andel. Förutom de på kartan markerade har möjligen även Kräcklinge och Tysslinge haft västtorn från äldre medeltid (det förra kraftigt ombyggt, det senare helt raserat). Västtornen i Närke har i sin mest artikulerade form avtrappat murliv, ornering med rundbågsfriser och kolonnettörsedda öppningar i flera våningar (fig. 20).

Under de senaste decennierna har man inom kyrkoarkeologisk forskning alltmer betonat västtornens koppling till privata byggnadsinitiativ. Stundtals förekommer i västtornskyrkor från äldre medeltid en empor eller ett tornkapell inrymt i tornkroppens första övervåning, där kyrkans byggherre i enskildhet kunnat övervara mässan. Även andra typer av västmarkeringar har kommit fram vid arkeologiska undersökningar och förtydligat kyrkorummets sociala dimension. Under västtornens golvläggning har man i ett flertal skånska och danska kyrkor, samt i senare tid även i Östergötland, påträffat gravar som tyder på att tornets bottenvåning tjänat som avskilt gravrum för kyrkans patronus.

Koncentrationen av västtornskyrkor på den centrala Närkeslätten kan i analogi härmed tolkas som ett uttryck för områdets sociala struktur. Som tidigare påtalats är stenkyrkorna i Närke generellt att betrakta som tidiga. Flertalet av dem är troligen uppförda under den tid då privata byggnadsinitiativ var förhärskande. Tidigast under sent 1100-tal eller omkring 1200 fick tiondet allmänt genomslag. Först då fanns en ekonomisk bas för socknens byggenkap. Till skillnad från de tidigare nämnda övergivna småkyrkorna eller kapellen kom de flesta kyrkorna så småningom att fungera som regelrätta sockenkyrkor.

På tornets första våningsplan i Knista kyrka finns en välvd öppning mellan tornkammare och långhus, som kan ha fungerat som empor. Västtornet i Gräve har i sitt första våningsplan inrymt ett kapell med altare. Det typiska Närketornet tycks ha levt kvar tämligen länge, åtminstone av tornet i Hardemo att döma (omslagsbild). Det är murat av sandstenskvadrar på en rikt utvecklad sockel bestående av skråkant med överliggande vulst, en typ som har en nära motsvarighet i en pelarbas i koret i Nicolaikyrkan i Örebro, vilken av historiska och stilistiska skäl bör ha byggts tidigast vid 1200-talets mitt (se nedan).

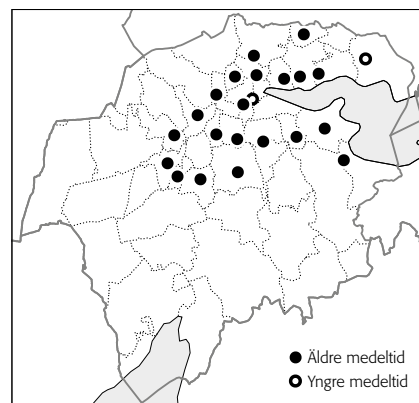

Fig. 19. Medeltida tornkyrkor. Närke är ett av de landskap i det medeltida Sverige som har störst andel av tornkyrkor från äldre medeltid (-1150). Spridningen sammanfaller i huvudsak med landskapets centrala slättområde. Nästan samtliga av landskapets medeltida torn härrör från 1100- och 1200-talen. Under medeltidens senare del tillbyggdes torn i Götlanda och Örebro S:t Nicolai.

Fig. 20. Hovsta är en ståtlig representant för Närkeslättns västtornskyrkor. Det romanska västtornet har avtrappat murliv och är ovanligt rikt utformat, med ljus- och ljudöppningar till de tre översta våningsplanen och en krönande rundbågsfris. Klockvåningens ljudöppningar med mittkolonnetter är delvis intakta. Foto Estrid Esbjörnson 1998, ÖLM.

Fig. 21. Västportalen i Hardemo har ett skulpterat överstycke med två djur som symmetriskt omger ett livsträd. Överstycket har möjligen ursprungligen suttit ovanför långhusets sydportal. Medeltidskyrkan revs till största delen 1776–77, när den nuvarande kyrkan uppfördes intill det kvarstående romanska tornet. Närkes romanska stenkyrkor är, liksom dopfontarna, förhållandevis bildfattiga och skulpturen ofta enkel. Foto Estrid Esbjörnson 1999, ÖLM.

FRÅN 1200-TALET MITT TILL 1300-TALET MITT

Redan kring 1250 stod alltså stenkyrkor på de flesta av Närkes kända kyrkplatser. Även om stenkyrkobyggandet domineras av ett romanskt formspråk finns i landskapet några representativa exempel på de ungotiska stilströmningar som fick sitt genombrott vid 1200-talets mitt. Örebro, vid Svartåns utlopp i Hjälmaran, utvecklades under 1200-talets andra hälft till Närkes viktigaste centralort (Redin 1978). Tillkomsten av den treskeppiga, rikt utsmyckade Nicolaikyrkan, som uppfördes under 1200-talets senare och 1300-talets förra hälft, ägde troligtvis sin förutsättning i denna urbaniseringsprocess. Salkyrkans interiör med sina harmoniska proportioner och skulpturalt utsmyckade ribbvalv ger fortfarande en rättvisande bild av det ursprungliga kyrkorummet (fig. 23). Exteriören har däremot sin nuvarande prägel från det sena 1800-talets stilrestaurering. Av de ungotiska perspektivportalerna i långhusets syd- och nordmurar, med fristående kolonner och skulpturalt utsmyckade kapitälband, återstår emellertid tillräckligt för att påtala stilistiska samband med de byggnadsföretag som samtidigt pågick i flertalet av de svenska stiftsstäderna.

Sköllersta sockenkyrka, sydost om Örebro, utgör otvivelaktigt ett för tiden anmärkningsvärt storbygge. Här finner vi flera av Nicolaikyrkans stilenskaper, visserligen i något blygsammare format (fig. 22). Inte mindre än tre bevarade, svagt spetsbågiga kolonnportaler leder in till det helt överväldna kyrkorummet.

Stadskyrkan i Örebro och landskyrkan i Sköllersta är exempel på konsekventa rumsbildningar från sent 1200-tal och tidigt 1300-tal. Under samma period skedde även vissa ombyggnader av redan befintliga stenkyrkor. I flera fall vidgades koret till samma bredd som långhuset. Av allt att döma omdanades Almy, Glanshammars, Kumla och Rinkaby kyrkor till salkyrkor redan före 1300-talets mitt. Såväl S:t Nicolai som Sköllersta

Fig. 22. Sköllersta kyrka, exteriör från söder. Den ovanligt stora landskyrkan är samtida med S:t Nicolai i Örebro (fig. 23). På långhusets sydsida finns två spetsbågiga kolonnportaler samt ett ursprungligt masverksfönster i finhuggen kalksten. Fönsteröppningarna i övrigt är uppbrutna i senare tid. Foto Estrid Esbjörnson 2009, ÖLM.

kyrkor uppfördes tornlösa men med samtida sakristior. Dateringen av tillbyggnaderna är i allmänhet problematisk, eftersom de ofta saknar specifika stildrag. Sakristior från 1200-talets slut eller 1300-talets början har dock kunnat beläggas även för Glanshammars och Rinkaby kyrkor.

Några omgestaltningar under 1200-talets mitt eller senare hälft var mer genomgripande än andra. Här finns det framför allt anledning att lyfta fram förändringarna av Kumla och Glanshammars kyrkor, den förstnämnda riven 1828 men känd genom uppmätningar och arkeologiska undersökningar, den senare fortfarande bevarad i sin senmedeltida skepnad.

Medeltidskyrkan i Kumla är känd genom uppmätningar från 1818, d.v.s. årtiondet innan den ersattes med en ny kyrka på samma plats. Den nyklassicistiska kyrkan från 1829–34 brann 1968. Vid återuppbyggnaden gavs möjligheter till byggnadsarkeologiska undersökningar som på väsentliga punkter kunde komplettera kunskaperna om den intressanta föregångaren (Bonnier & Ullén 1976). Medeltidskyrkans grundmurar kunde lokaliseras till den nuvarande kyrkans östra hälft (fig. 25). Den befintliga kyrkans södra och östra murar är delvis byggda på den medeltida kyrkans grund. Undersökningen kunde fastställa att kyrkan under 1200-talets senare hälft förutom nytt korparti också tillbyggs med två rymliga korsarmar, förskjutna till långhusets västparti. I den södra korsarmens yttermur fanns en rikt utformad portal, som under 1200-talet fungerat som kyrkans huvudportal. Uppmätningen från 1818 visar att den ståtliga 1200-talsportalen haft dubbla ingångar, åtskiljda av en trymåpelare.

Förändringarna i Kumla kan jämföras med dem som troligen ungefär samtidigt ägde rum i Glanshammar. Den befintliga kyrkan har en oregelbunden planform, tillkommen genom om- och tillbyggnader i flera etapper under medeltiden (fig. 24). En romansk stenkyrka med samtida västtorn uppfördes under 1100-talet eller tiden omkring 1200. Under 1200-talets senare hälft revs det ursprungliga koret och ersattes med ett korparti av långhusets bredd. Samtidigt tillfogades två byggnadskroppar i norr, dels en sakristia, dels ett stort sidokapell med påkostat valv.

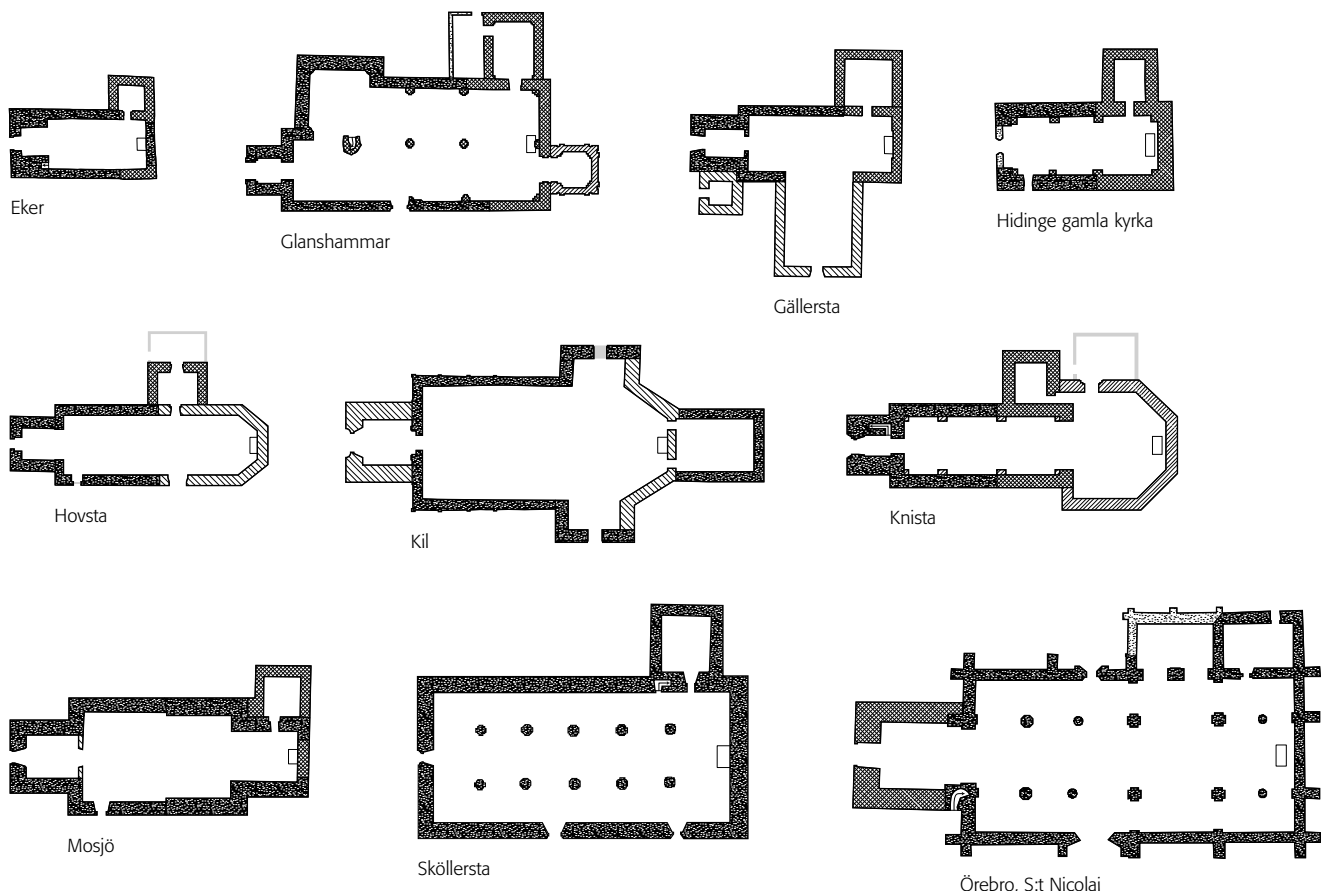
Det förefaller troligt att de ambitiösa korsarmstillbyggena fungerat som kapell och varit en viktig förutsättning för den rika liturgi som firats i Kumla och Glanshammar under högmedeltiden. Då det gäller Kumla finns

Fig. 23. Örebro S:t Nicolai, interiör mot öster. Stadskyrkan vid Stortorget stod färdig vid 1300-talets mitt. Det monumentala kyrkorummet är treskeppigt, väggar och valvkappor är putsade medan ribbor och pelare blottar finhuggen kalksten. Byggnadsskulpturen är koncentrerad till portalerna, men finns också på kapitäl och pelarbaser i kyrkans inre. Restaureringar har bl.a. skett 1936 under ledning av arkitekt Erik Fant, då den nuvarande slutna bänkinredningen tillkom, och 1962–64 efter ritningar av arkitekt Kurt von Schmalensee. Foto Per Torgén 2000, ÖLM.

ett historiskt källmaterial som delvis kan ge ledtrådar till förståelsen av kyrkans särställning. Helt unikt är de räkenskaper som bevarats för perioden 1421–1590, vilka ger en sällsynt inblick i förhållandena i en av de rikaste socknarna i Närke, samt dessutom sju avlatsbrev från 1407–1503, som bl.a. upplyser om kyrkans skyddshelgon. Genom dessa källor får vi reda på att många av kyrkoherdarna i Kumla under medeltiden också var prostar över hela Närke. Under medeltiden var Kumla dessutom centrum för kulten av S:t Torkel (Torgils), ett lokalt och icke kanoniserat helgon (fig. 31) vars relikier förvarades i kyrkan. Helgonkultens betydelse för Kumla kyrka framgår såväl av räkenskaperna som av avlatsbreven. Hur långt tillbaka kulten av S:t Torkel kan föras är osäkert. Det har emellertid hållits för troligt att denna kult kan förknippas med den rika utformning som kyrkan fick under 1200-talets senare del. I den norra korsarmen fanns ett altare och en altarnisch som möjligen angav platsen för helgonets relikskrin. Den södra korsarmens trymåportal har givit en vördnadsbjudande inramning för processioner och det stora antal besökare som kom till kyrkan vid särskilda festdagar.

Under 1200-talets mitt och andra hälft introducerades teglet som bygg-

nadsmaterial i det medeltida Sverige och kom att nyttjas vid uppförandet av bl.a. Strängnäs domkyrka och flera av Mälardalens klosterkyrkor. Typiskt för Närkekyrkorna under denna tid är emellertid ett fullt utbildat kvaderstensmurverk i sedimentär bergart. Vanligen är byggnadsstenen finhuggen med tandad mejsel, vilket iakttagits bl.a. i Glanshammars, Kils, Kumla och Sköllersta kyrkor. En bred, profilerad skråkantssockel förekommer exempelvis i Nicolaikyran i Örebro. Byggnadsskulpturen, som kapitälband och valvkonsoler, är huggen i kalksten, även om den dekorativa formspråket till stor del är gemensamt med den samtida tegelarkitekturens.

Som framgått finns särskilda omständigheter bakom den rika utformning som möter i Kumla och Glanshammars kyrkor under 1200-talet. Motvarigheter till byggnadsutvecklingen och gestaltningen finns dock på andra håll. Även i övriga landet finns landskyrkor som tillbyggts med korsarmar under 1200-talet. Paralleller har lyfts fram i områden där det cisterciensiska inflytandet på kyrkobyggandet varit stort, i synnerhet i Linköpings stift (Bonnier & Ullén 1976). För landskyrkor är den rika utformningen av trymåportalen i Kumla emellertid unik. Även här kan viktiga samband med den samtida cisterciensarkitekturen finnas. Förutom förekomsten i Kumla och den ännu bevarade sydportalen i Örebro har rester av en dubbelportal dokumenterats vid undersökningarna av Riseberga klosterruin.

FRÅN 1300-TALET MITT TILL MEDELTIDENS SLUT

Götlunda kyrkas nuvarande korsform härrör från 1700-talet, men delar av långhuset och västtornet är bevarade från medeltiden. Det medeltida murverket består av oregelbundna markstensblock med inslag av tegel. Vid restaureringen 1959 blottades en spetsbågig fönsteröppning i tornets murverk. Sammantaget tyder iakttagelserna, parade med vissa skriftliga upplys-

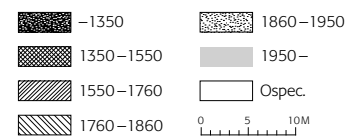

Fig. 24. Ett urval helt eller delvis bevarade medeltidskyrkor i skala 1:800. Planritningarna avser att på ett överskådligt sätt ge en uppfattning om kyrkornas planform, storlek och byggnadshistoria. Förlagorna är hämtade från SvK:s publikationer och Antikvarisk-Topografiska arkivet, Stockholm (ATA). Förlagornas mer detaljerade information har uteslutits, däribland fönsteröppningar och innertakets form.

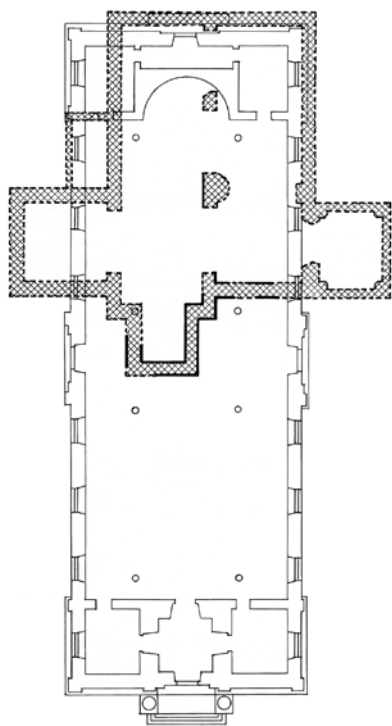
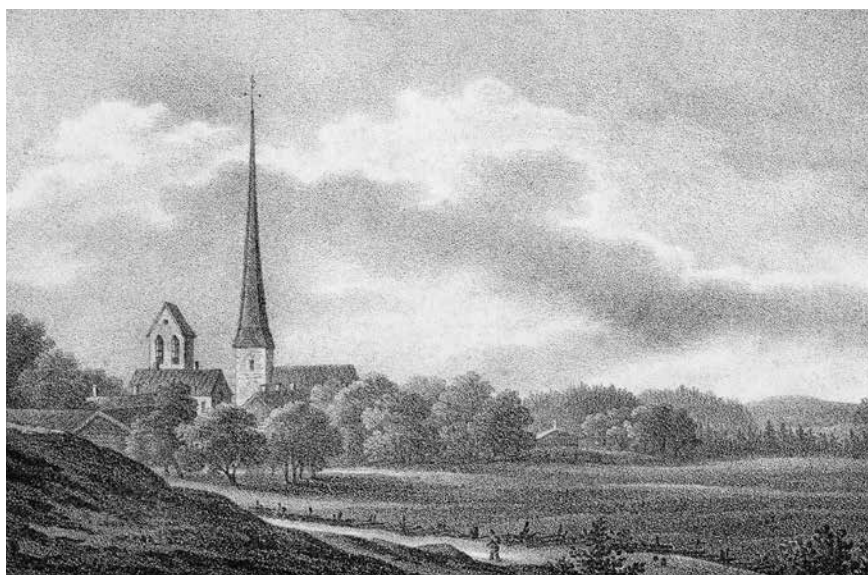

Fig. 25 a–b. Kumla kyrka har ett dominerande läge på Karlslundsåsen i Kumla by. Den nuvarande kyrkan härrör från 1829–34, men den medeltida föregångarens utformning är väl känd genom äldre arkivalier, däribland räkenskapsböcker från 1400-talet. En romansk stenkyrka med västtorn ombyggdes till salkyrka under 1200-talet och försågs samtidigt med stora korsarmar i den västra delen av kyrkan. Under senmedeltiden breddades kyrkan mot söder och gjordes tvåskeppig. Möjligen kan också sakristia och vapenhus ha tillfogats vid medeltidens utgång. Äldre avbildningar visar den senmedeltida kyrkans utvändiga utformning, med den resliga tornhuvu som ett markant inslag i väster. Planritningen efter SvK vol. 166, 1976 visar den befintliga kyrkan samt i skraffering byggnadsutvecklingen för den medeltida föregångaren. Litografi av Kumla gamla kyrka i ”Sverige framställt i teckningar”, 1836–40. Foto Nordiska museet.

ningar, på att såväl långhus som västtorn uppförts under medeltidens senare del, sannolikt under 1400-talet. Perioden från 1300-talets mitt till medeltidens slut präglas i övrigt av mer eller mindre genomgripande ombyggnader. Stundtals var ombyggnaderna så radikala att de slutgiltiga resultaten är att betrakta som nybyggnader. Glanshammars kyrka fick sin nuvarande planform under medeltidens senare del, då den redan under 1200-talet om- och tillbyggda salkyrkan utvidgades till en tvåskeppig hallkyrka (fig. 24). Likaså erhöll Viby kyrka en helt ny rumsbildning, här genom att långhuset både förlängdes och vidgades samt välvdes i tre skepp.

Sannolikt hade byggnadsaktiviteten i Närke, liksom i landet i stort, sin tyngdpunkt relativt sent under perioden, d.v.s. under 1400-talets senare del och tiden omkring 1500. Det tillhör dock ovanligheterna att skriftliga källor kan ge en närmare datering. Återigen finns det anledning att lyfta fram det unika källmaterialet från Kumla. Genom räkenskapsböckerna kan den omgestaltning som tog vid under 1400-talets senare hälft följas i detalj. Korskyrkan i Kumla genomgick, liksom den i Glanshammar, en radikal förändring, men tillvägagångssättet var delvis annorlunda (fig. 25). Salkyrkan utvidgades i söder med ett skepp, varvid väggarna mellan det väsentligt förstörade kyrkorummet och den södra korsarmen avlägsnades. Den norra korsarmen med S:t Torkels altare och relikskrin fick dock i plan kvarstå oförändrat. Den del av det södra sidoskeppet som utgjordes av helt nya murar byggdes till skillnad från den befintliga kyrkan i tegel. Räkenskaperna berättar om anskaffning av material till andra arbeten på kyrkan, såväl till det inre som till det yttre. Nya valv slogs i det tvåskeppiga kyrkorummet. För att bättre harmoniera med den väsentligt förstörade kyrkan påbyggdes tornet i höjd (fig. 25 b). Sannolikt var arbetena i stort sett färdiga 1488, då biskop Kort Rogge lät återinviga kyrkans altaren. Genom uppgifterna i räkenskapsböckerna känner vi namnet på flera av dem som deltog i bygget, bl.a. Erik murmästare som ledde arbetet och 1478 och följande år fick nära 100 mark i betalning, samt flera av hantverkarna.

De flesta ombyggnader var dock inte fullt så genomgripande till sin karaktär. Huvudsakligen innebar de att långhuset till största delen fick stå kvar medan koret vidgades. Församlings- och altarrummens integrering i en sammanhängande rumsbildning, som tog sin början redan på 1200-talet, upphöjdes under senmedeltiden till norm (fig. 24, 26). Efter dylika ombyggnader fick tio av kyrkorna salformad plan: Edsberg, Eker, Gäll-

sta, Hidinge, Knista, Norrbyås, Ödeby, Ånsta, Snavlunda och Täby. De tillbyggda funktionerna representerar en märkbar förskjutning i förhållande till äldre medeltid. Medan tornen helt dominerade under 1100- och 1200-talen, tillkom under medeltidens sista århundraden framför allt sakristior och vapenhus. Ett tiotal sakristior är bevarade. Däremot har endast ett vapenhus bevarats, i Viby.

Närkekyrkornas förändringar under medeltidens senare skede sammanfaller med en allmän strävan, som mer eller mindre genomgripande omvandlade kyrkorumen i olika landsändar, mest påtagligt i Mälardalen. I flertalet av de Närkekyrkor som under perioden ny- eller ombyggdes slogs valv, stundtals i flera skepp (Glanshammar, Kumla, Stora Mellösa och Viby) (fig. 27). Kalkmålningar, som så ymnigt förekommer i exempelvis Uppland och Södermanland, är däremot mycket sparsamt och fragmentariskt bevarade i Närke. De nära nog intakta målningssviter från sent 1500- och tidigt 1600-tal som bevarats i Glanshammar respektive Knista kyrkor, har visserligen medeltida reminiscenser, men både framställningssätt och motivval representerar en ny tid.

Dopfuntar

Vid en översiktlig inventering har Ann Catherine Bonnier påträffat delar av 21 dopfuntar i landskapet, vilket innebär att dopfuntar återstår från drygt hälften av de medeltida sockenkyrkorna. Medeltida dopfuntscuppor återstår dessutom från två kyrkor som inte är kända som medeltida sockenkyrkor. Det gäller dels den cuppa som påträffats vid den tidigt övergivna medeltidskyrkan i Granhammar i Vintrosa socken, dels en cuppa av okänd härkomst, skänkt 1957 till Bo kyrka.

Dopfuntarnas bevarandegrad varierar stort i landet. Västergötland hör till de landskap som har flest bevarade dopfuntar i förhållande till antalet kända medeltidssockenar. Här återstår inte mindre än ca 75 % av dopfuntarna. I Östergötland uppgår de bevarade dopfuntarna till ca 50 % av det ursprungliga beståndet. Orsakerna till varför bevarandegraden varierar så kraftigt är inte klarlagda, men kan både ha att göra med tillgången på lämpligt material och materialets beständighet. I Västergötland tillverkades nära nog samtliga dopfuntar av regionalt tillgängligt material, framför allt sandsten från landskapets platåberg. Som framgår av en nyligen genomförd inventering är beståndet i Östergötland mer blandat då det gäller material och proveniens (Ullén & Ljungstedt 2003). Här har också regionalt tillgänglig sedimentär bergart kommit till användning, främst kalksten. Därtill förekommer ett tämligen stort antal dopfuntar av gotländsk kalksten, som troligen färdighuggna fraktats till landskapet kyrkor. Under 1600- och 1700-talet ersattes ett stort antal medeltidsfuntar i Östergötland med nya dopfuntar, antingen av kalksten, mässing eller trä, och tillverkade bl.a. i verkstäder t.ex. i Skänninge och Norrköping. En likartad förnyelse skedde även i Närke, där omkring 20 dopfuntar från 1600- och 1700-talen återstår.

De formmässiga förändringar som sker av dopfuntarna under äldre medeltid har framför allt kunnat studeras på Gotland, som äger ett rikt och kronologiskt sammansatt bestånd. De romanska dopfuntarna under 1100-tal och tidigt 1200-tal, d.v.s. under den romanska stilperioden, har tämligen satta proportioner och är ofta rikt utsmyckade med reliefer på cuppens liv. Foten är vanligen utformad som en kolonnbas. Under 1200-talet får dopfuntarna allt mer högresta proportioner. Samtidigt får dopfuntarna en mer abstrakt dekor. De typiska Gotlandsfuntarna från 1200-talets

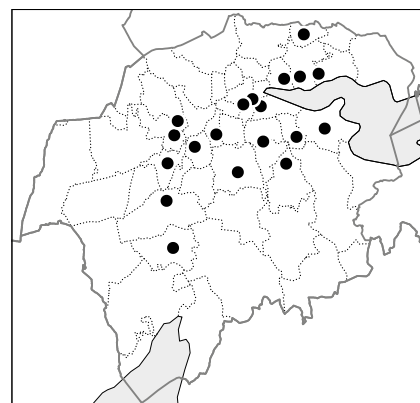

Fig. 26. Kyrkor med salformad plan vid medeltidens utgång. Ungefär hälften av landskapets kyrkor hade salformad plan vid medeltidens utgång, antingen genom att de uppfördes med denna planform eller genom ombyggnad i ett senare skede. Medeltidskyrkor med salformad plan är ofta svåra att datera. Planformen förekom redan vid 1200-talets mitt och var allmän under den resterande medeltiden.

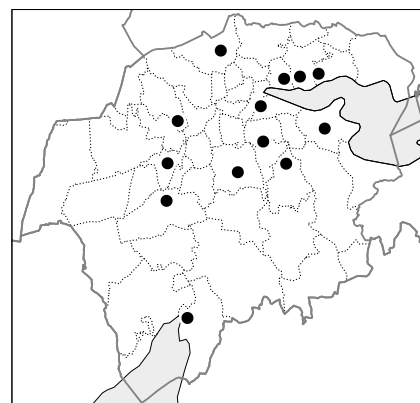
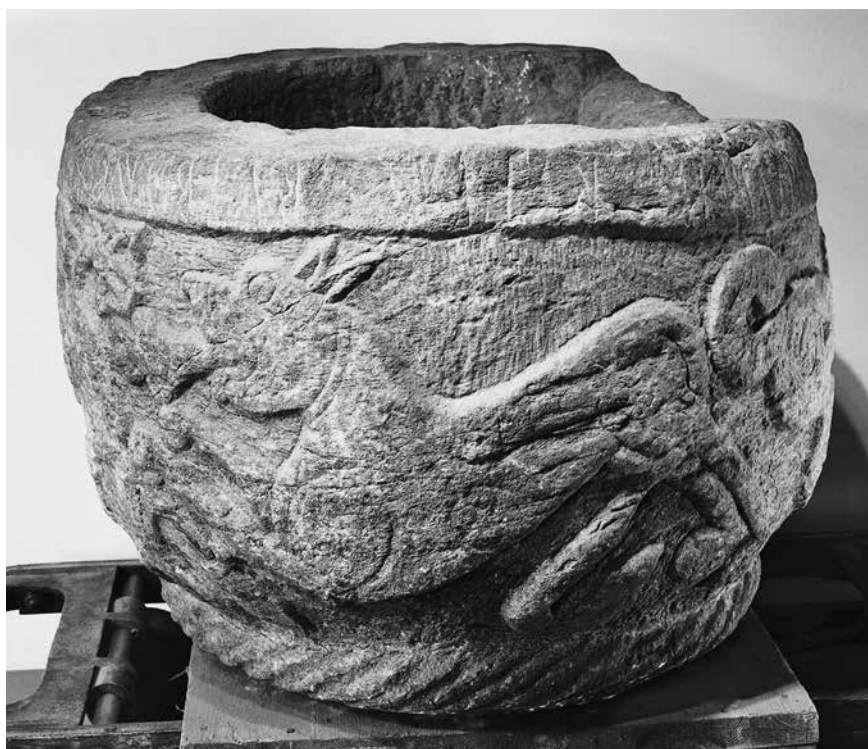

Fig. 27. Medeltida valv. Kartan redovisar kyrkorum, d.v.s. långhus och/eller kor, som under medeltiden försågs med murade valv. Några av landskapets kyrkor välvades redan under äldre medeltid (~1350), däribland är troliga 1200-talsvalv kända från Kil och Sköllersta kyrkor. Huvuddelen av de kända valven härrör dock från medeltidens senare hälft och slogs då företrädesvis i tegel.

Fig. 28. Dopfuntscuppa från Rinkaby kyrka, utförd i sandsten under 1100-talets senare hälft eller omkring 1200. Cuppan påträffades nedgrävd på kyrkogården 1867 och är nu deponerad i ÖLM. Foto 1963, ATA.

senare hälft har en rundhuggen fot med högre st skaft, ofta hugget i ett separat stycke, samt en tämligen bred cuppa med livet indelat i buktiga fält. Till dateringskriterierna för dopfuntar hör förekomsten eller avsaknaden av uttömningshål för cuppens vatten till de viktigaste. Denna variation i bruket sammanfaller med de formmässiga förändringarna. De romanska dopfuntarna försågs allmänt med uttömningshål. När tappen i cuppens botten avlägsnades strömmade vattnet genom en kanal, huggen även genom foten, direkt ner i vigd jord. Bruket med uttömningshål upphörde successivt vid 1200-talets mitt. Nu övergick man i stället till en lös insats i cuppan, som innebar att kärlet kunde lyftas ur funten och tömmas i en separat piscina.

Även om dopfuntarna i respektive landskap har sin egenart kan dessa generella förändringar följas genom beståndet och bidra till en förståelse av kronologin. Så även i Närke, även om få av landskapets dopfuntar bevarats i sådan grad att vi får en rättvisande bild av helheten. Huvudparten av Närkes dopfuntar torde tillhöra tiden omkring 1200. Flertalet av de delar som bevarats har hört till kalkformade funtar av romansk karaktär. Samtliga dopfuntsdelar är, i den mån de kan undersökas, försedda med uttömningshål. Överlag måste Närkes dopfuntar betecknas som enkla. Även dopfuntarna av romansk typ är vanligen släthuggna, eller endast utsmyckade med vulster och repstavar. Endast dopfunten från Rinkaby, nu tillhörig SHM men deponerad i ÖLM, har en mer omfattande figurativ utsmyckning (fig. 28). Motivet i plattrelief återger två lejonliknande djur grupperade vid ett livsträd, varav det ena är i färd med att sluka en människa. Längs cuppens övre kant löper en runinskrift, som emellertid inte varit möjligt att tyda.

Dopfunten i Glanshammars kyrka är en ståtlig representant för den yngre generationen dopfuntar (fig. 29). Dopfunten torde härröra från 1200-talets andra hälft och har för tiden karakteristiska och väl sammansatta proportioner. Det är den enda av Närkefuntarna som saknar uttömningshål. Glanshammarsfunten har formats av tre separata delar, varav fot och skaft huggits i gråaktig kalksten, medan cuppan består av polerad rödaktig kalksten. Båda kalkstenssorterna är av gotländsk härkomst. Dopfunten är det

Fig. 29. Dopfunten i Glanshammars kyrka är utförd i gotländsk kalksten under 1200-talets mitt eller senare hälft. Foto Nils Lagergren 1958, ATA.

enda exemplet i Närke på en dopfunt som färdighuggen förvärvats från Gotland. Exporten av dopfuntar från Gotland var omfattande vid denna tid och kom att få stor betydelse främst i Östersjöns kustregioner.

Även om beståndet av dopfuntar i Närke kan beskrivas som fragmentariskt bekräftar det i stort den bild vi fått av kyrkobyggande och sockenbildning. En fullvärdig sockenkyrka uppbar såväl doprätt som begravningsrätt. Förvärv av en dopfunt indikerar alltså att här har funnits en kyrka som tillhandahållit den mest grundläggande funktionen i en socken. Dopfuntarnas kronologi tyder på att flertalet av Närkes socknar bildats under 1100-talet eller 1200-talets första hälft. Sambandet mellan sockenbildning, kyrka och dopfunt är dock långt ifrån enkelt. Några exempel kan förtydliga problemen.

Som nämnts har vid ruinen av Granhammarskyrkan i Vintrosa socken (fig. 15) påträffats en slät dopfuntscuppa av romansk typ. Granhammar tillhör inte de medeltidssocknar som omnämns i påbrevet 1314. Möjligtvis har vi här ett exempel på en socken som nedlagts tidigt och därför inte avsatt spår i de skriftliga källorna.

Några av de dopfuntar i Närke som har uttömningshål kan genom sina övriga egenskaper dateras till 1200-talets första hälft eller mitt. Det gäller t.ex. dopfuntarna från Ekeby och Hidinge, som bägge har en släthuggen cuppa på skaft (ingen av dopfuntarna är dock bevarad i sin helhet). Gotiska funtar av gotländsk typ från 1200-talets andra hälft eller senare lyser dock i stort sett med sin frånvaro. Här utgör Glanshammar det enda undantaget. Emellertid finns det inget som tyder på att Glanshammar skulle utgöra en sen kyrklig etablering. Snarare finns tecken på motsatsen. Bevarade konstruktionsdelar visar att en träkyrka funnits redan under 1000-talet. Denna har sannolikt under 1100-talet efterträtts av en romansk stenkyrka. Dopfunten i Glanshammar har alltså ingenting att göra med kyrkans äldsta historia. Det finns andra exempel i Sverige på att centrala och tidigt etablerade kyrkor saknar romansk dopfunt och i stället har en funt från slutet av 1200-talet (Bonnier 1996, Ullén & Ljungstedt 2003).

Glanshammar tillhör de kyrkor som särskilt lyfts fram för sina förändringar under 1200-talet. I ljuset av denna omdaning kan vi möjligen också betrakta den dopfunt som förvärvades. Den beställdes från Gotland som vid denna tid massproducerade dopfuntar i tidens stil och var anpassade för en ny tids bruk. I Glanshammar finns också en rik samling träskulptur som avspeglar de fortsatta förändringar som kyrkorummet genomgick under medeltiden. Bland dem finns bl.a. ett krucifix, som visserligen omarbetats och givits en ny bemålning under 1400-talet, men ändå bevarar huvudragen i det sena 1200-talets Kristusgestalt. Huvudet är lutat till vänster, men fortfarande lyft och troligen ursprungligen kungakrönt. Sannolikt var krucifixet tillsammans med dopfunten väsentliga inslag i det förnyade kyrkorummet i vilket man firade mässan vid 1200-talets utgång.

Träskulptur

Den medeltida träskulpturen från Närke spänner från 1100-talets mitt till 1500-talets början. Till skillnad från kyrkobyggnaderna och dopfuntsskulpturen ligger tyngdpunkten i de senare århundradena av medeltiden. Flertalet av de medeltida träskulpturerna från Närke utgör i dag viktiga föremål i de regionala eller nationella museisamlingarna.

Träskulptur av romansk karaktär återstår endast från ett fåtal kyrkor. Märkvärdigast framstår utan tvekan 1100-talsmadonnan från Mosjö kyrka, nu en av de mest framträdande skulpturerna i SHM:s samlingar

Fig. 30. Madonna från Mosjö kyrka. Nu i SHM. Mosjömadonnan från 1100-talets mitt ansluter till en romansk skulpturtyp, men saknar med sin karakteristiska utformning direkta paralleller. En kopia med rekonstruerad färgsättning finns i kyrkan. Foto 1995, Statens historiska museer.

Fig. 31. Altarskåpet från Kumla kyrka. Nu i SHM. Tillverkat i Nordtyskland, sannolikt Lübeck. Enligt kyrkans räkenskapsböcker förvärvades altarskåpet 1439. Bilden visar altarskåpet helt öppet, med Maria som himladrottning och förbedjerska inför den tronande Kristus som centralt motiv. Kristus flankeras till höger av S:t Torkel, det helgon till vilken lokal vallfartskult varit knuten. Foto Ola Myrin 2015, Statens historiska museer.

(fig. 30). Mosjömadonnan utgår från en skulpturtyp som är allmänt förekommande under hela medeltiden. Under 1100-tal och tidigt 1200-tal tronar madonnan strikt frontal med Jesusbarnet mitt i knäet, den senare utformad med den vuxnes attribut. I detta ansluter Mosjömadonnan till det för tiden gängse, även om händer och barn gått förlorade. När det gäller utformningen av detaljerna är Mosjömadonnan helt utan motstycke, såväl nationellt som internationellt. Huvudet är starkt framskjutande och har skarpa nästan geometriska tecknade drag. Skulpturens egenart har bidragit till att diskussionerna kring ursprung och stilhistoriskt sammanhang landat i vitt skilda slutsatser. Allmänt uppfattas madonnan som inhemskt tillverkad. Möjliga västliga influenser har lyfts fram, men eftersom motsvarande kultbilder i övriga Europa är så fragmentariskt bevarade, saknas faktiska paralleller. Madonnor av romansk typ har likaså bevarats från Hammar, även denna i SHM, samt Sköllersta, nu i ÖLM. Till skillnad från Mosjömadonnan finns ett flertal jämförbara arbeten till dessa i närlägnade landskap.

Även inom träskulpturens område sker stilistiska och materialtekniska förändringar under 1200-talets mitt och senare hälft. Krucifixet i Glanshammar har ovan lyfts fram som ett exempel. Helgonbilder, antingen stående eller tronande, finns bevarade från Hammar (SHM), Knista (ÖLM) och Hardemo. Från Knista kyrka kommer också en tronande madonna från samma tid (ÖLM). Till skillnad från de romanska madonnorna är Knistamadonnan huggen i ek. Maria och Jesusbarnet, nu placerad på hennes vänstra knä, är huggna i samma stycke. I förhållande till Mosjömadonnans uttryck framstår madonnan från Knista närmast som mild och innerlig.

En förhållandevis rik samling träskulptur har bevarats från 1300-talet i Närkes kyrkor. Flera forskare har satt dem i samband med annan träskulptur av hög kvalitet i Strängnäs biskopsdöme (Norberg 1948, Jacobsson 2002). Under denna tid fullbordades och utsmyckades Strängnäs domkyrka, vilken fungerade som nav för internationellt skolade och kvalificerade hantverkare. Bland den förnämsta skulpturen kan nämnas det nya triumfkrucifix samt de två nya helgonfigurer, varav en föreställande S:t Olof, som anskaffades till Glanshammars kyrka under 1300-talet, triumfkrucifixet

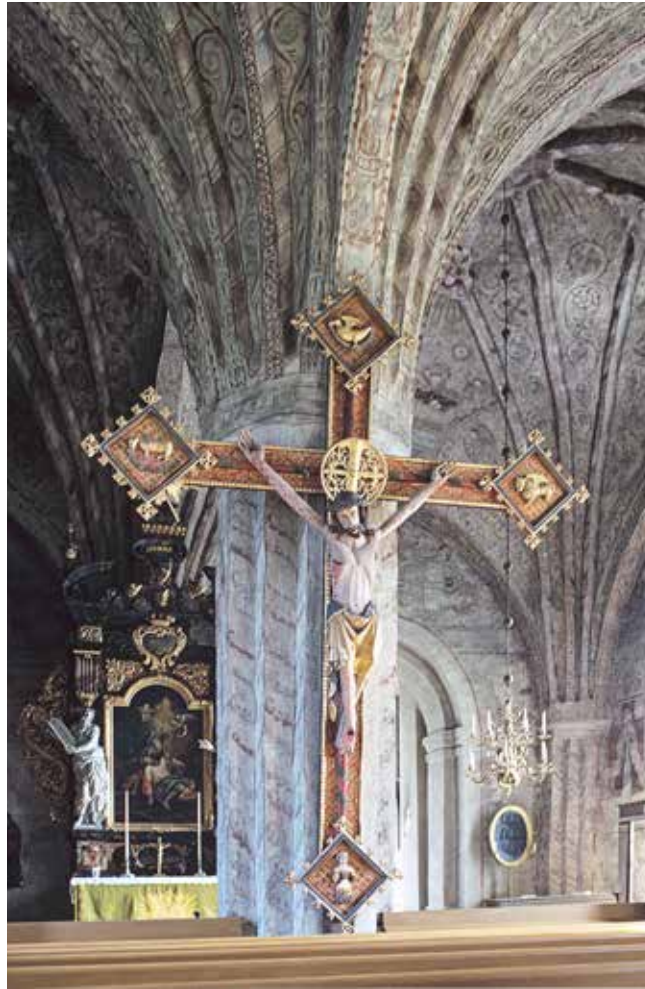

Fig. 32. Glanshammars kyrka, interiör mot öster. Kyrkorummet framträder här i sin senmedeltida gestalt som tvåskeppig hallkyrka med stjärnvalv. Krucifixet mot knippepelaren härrör från 1300-talets mitt. Målningarna ger ett medeltida intryck, men är tillkomna först 1589. Altaruppsats från 1727. Foto Pål-Nils Nilsson, trol. 1970-tal, ATA.

i Sköllersta kyrka, en stående helgonkung samt en apostel (med skåp och bevarad bemålning) i Kils kyrka.

Beståndet av träskulptur under senmedeltiden, d.v.s. 1400-talet och det tidiga 1500-talet, är rikt och varierat. Till de kategorier av skulpturer som tidigare funnits, d.v.s. främst triumfkrucifix, madonnor samt stående eller tronande helgonfigurer, fogas framför allt de mer komplexa altarskåpen med scener och figurer på corpus, flyglar och predella, framställda i skulptur eller målning och sammansatta på ett sådant sätt att de gav mening oberoende av om skåpet stod öppet eller inte. Altarskåp eller altarskåpsfigurer från 1400-talet eller tidigt 1500-tal finns bevarade från åtminstone ett femtontal av Närkes kyrkor. I Ekeby och Kräcklinge kyrkor finns goda representanter för de mindre, inhemska tillverkade altarskåpen. Bland importarbetena bör altarskåpet i Ödeby kyrka nämnas. Det nederländska altarskåpet tillverkades omkring 1500, men kompletterades med nymålade flyglar i samband med Magnus Gabriel de la Gardies ombyggnad av kyrkan 1679–80 (fig. 74).

Berömt för sin höga kvalitet men också för sin dokumenterade tillkomst-historia är altarskåpet i Kumla kyrka, nu i SHM (fig. 31). Som framgått kan vi genom räkenskapsböckerna följa omdaning av kyrkan under 1400-talet, men också de investeringar som gjordes i inredning och inventarier (Ullén 1976). Altarskåpet förvärvades enligt räkenskapsboken 1439 från Tyskland, sannolikt Lübeck, under prostens Hans tid. Frakten skedde över Arboga, dit det troligen kommit sjövägen via Mälaren.

Enligt räkenskapsboken var kostnaden för altarskåpet 120 mark i reda pengar, därtill utgick ersättning i natura, bl.a. i form av osmundjärn, vil-

ket var ett vanligt betalningsmedel under medeltiden i trakter med bergsbruk och järnutvinning. Altarskåpet fick sin plats på högaltaret och stod där fram till kyrkans rivning. Corpus centrala motiv återger Maria inför Kristus som himladrottning och förbedjerska för mänskligheten. Maria och Kristus flankeras på sidorna av Södermanlands- och Närkehelgonen S:t Eskil och S:t Torkel, bägge centrala för helgonkulten i Strängnässtiftet. Det rikt utstyrda altarskåpet har dubbla dörrar. Utsidan på innerdörrarna och båda sidorna på ytterdörrarna är prydda med målningar. Som framgått har Kumla troligen medeltiden igenom fungerat som vallfartskyrka, vilket troligen varit avgörande för kyrkobyggnadens utveckling. Möjligen har helgonkulten bidragit till senmedeltidens behov av ombyggnad, samt de ekonomiska möjligheterna att hålla ambitionerna höga också när huvudaltarets prydnad skulle förvärvas.

Källor och litteratur

Uppgifter om respektive kyrka i ATA samt i publicerade kyrko- och sockenbeskrivningar. Preliminär inventering av dopfuntar (i manuskript) samt muntliga upplysningar av fil. dr Ann Catherine Bonnier, Stockholm.

- Andersson, Hans: *Sjuttiosex medeltidsstäder. Aspekter på stadsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland*, Medeltidsstaden 76, Rapport, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, 1990.
- Bonnier, Ann Catherine & Marian Ullén: *Kumla kyrkor, Kumla härad, Närke*, SvK vol. 166, 1976.
- Bonnier, Ann Catherine: "Kapellet i Hörsta", i *Kumla kyrkor*, Kumlabygden. Forn-tid – nutid – framtid V, 1982.
- Bonnier, Ann Catherine: "Kyrkor, dopfuntar och gravmonument", i *Kristnandet i Sverige*, red. Bertil Nilsson, Publikationer. Projektet Sveriges kristnande 5, 1996.
- Conradi Mattsson, Agneta: *Riseberga kloster. Förutsättningar och framväxt. Birger Brosa, donatorn och Filipssönerna, sondottersönerna*, Vetenskapliga skrifter utgivna av Örebro läns museum 2, 1998.
- Esbjörnson, Estrid: "Ekeby kyrka blir äldre. Fynd av runstensornrad sten till gravmonument", i *Från bergslag och bondebygd 1994*.
- Jacobsson, Carina: *Beställare och finansärer. Träskulptur från 1300-talet i gamla ärkestiftet*, 2002.
- Karlsson, Lennart: "Träskulpturen", i *Den romanska konsten*, Signums svenska konsthistoria, 1995.
- Kilström, Bengt Ingmar: "Om dopfuntarna i Strängnäs stift", i *Strängnäs stiftsbok 1981*.
- Lagerlöf, Erland: *Medeltida träkyrkor, 2, Västergötland, Värmland, Närke*, SvK vol. 199, 1985.
- Lovén, Christian: "Romanska storkyrkor i Sverige", i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 20, 1990.
- Neill, Tom & Stig Lundberg: "Förnyad diskussion om 'Eskilstunakistorna'", i *Fornvännen* 1994.
- Norberg, Rune: "Den kyrkliga konsten", *Strängnäs stift i ord och bild*, 1948.
- Projektet Tångeråsa kyrka och dess historia: www.tangerasa.se/kyrka.html.
- Redin, Lars: *Örebro*, Medeltidsstaden 9, Rapport, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, 1978.
- Roosval Johnny: *Dopfuntarna i Statens historiska museum*, 1917.
- Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria*, red. Markus Dahlberg och Kristina Franzén, RAÄ, 2008.
- Sveriges Kyrkor, Närke. Se Litteratur om Närkes kyrkor*, s. 84.

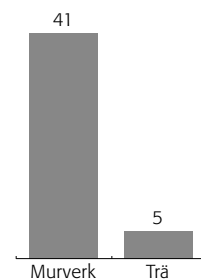
MEDELTIDENS KYRKOR I SIFFROR

Diagrammen avser huvudkyrkor i 40 medeltida socknar. Diagram A, B och C omfattar de 46 kyrkor som nyuppfördes under medeltiden (i ett flertal socknar är flera nybyggnadsfaser kända, genom att en äldre kyrkobyggnad ersattes med en ny redan under medeltiden, se nedan). I diagram D och E utgår siffrorna från de 40 kyrkor som fanns vid medeltidens utgång.

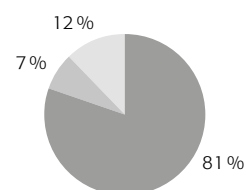
Vi har få säkra belägg i Närke för att en kyrka av trä senare under medeltiden ersattes med en beständigare byggnad av sten. I Glanshammar och Mossjö har plankor efter tidigmedeltida träkyrkor påträffats, vilket antyder en utveckling från trä till sten som sannolikt varit tämligen allmän i landskapet under tidig medeltid. I fyra av socknarna har två nybyggnadsfaser i sten noterats. I Rinkaby, Stora Mellösa och Viby ombyggdes äldre stenkyrkor till nya, rymliga salkyrkor genom att långhuset både vidgades och förlängdes i samma byggnadsetapp. Den stenkyrka som uppfördes och tillbyggdes i Glanshammar under äldre medeltid utvidgades under 1400-talet till en tvåskeppig salkyrka genom att mellanväggar slogs ut och nytt rymligt korparti byggdes i öster. Rumsbildningen var helt ny, varför den senmedeltida omgestaltningen i Glanshammar likaså räknas till nybyggnaderna.

Förhållandet mellan antalet träkyrkor och murverkskyrkor ger av allt att döma inte en rättvisande bild av medeltidens nybyggande (A). Indirekta spår tyder på att träkyrkorna varit betydligt fler än dem vi har faktiska belägg för. Bland nybyggnaderna i landskapet dominerar den äldre medeltiden (~1350) stort (B). Det är framför allt den romanska stilperiodens arkitektur och rumsgestaltning som präglar landskapets kyrkobyggnad, samt i viss mån den unggotik som fick sitt genombrott under 1200-talets mitt och senare hälft. Några rymliga salkyrkor kan med ledning av murverkets utformning och valvformer dateras till den yngre medeltiden (1350–1550). Endast ett fåtal av medeltidskyrkorna kan inte periodbestämmas. Det rör sig då om rivna eller kraftigt ombyggda kyrkor.

Ett stort antal av stenkyrkorna från 1100- och 1200-talen försågs med romanska torn, vilka alltjämt sätter sin prägel på landskapets kyrkor. Endast ett fåtal kyrkor har dock behållit sin ursprungliga planform. En romansk planform, bestående av rektangulärt långhus och smalare kor kan endast fastställas bland nio (20 %) av de nybyggda kyrkorna. Med början vid 1200-talets mitt och under den resterande medeltiden byggdes många av de äldre kyrkorna om till salkyrkor, genom att ett smalare kor revs och ersattes med ett korparti i jämbredd med långhuset, samtidigt som nya kyrkor med salformad plan uppfördes. Vid medeltidens utgång hade minst 19 (48 %) kyrkor salformad plan. I de nya kyrkorum som skapades genom om- och nybyggnad slogs ofta valv. Vid medeltidens utgång hade minst 13 kyrkor (33 %) murade valv i långhus och/eller kor (E).

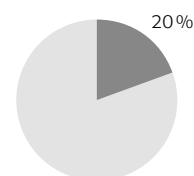

A. Nybyggda kyrkor.

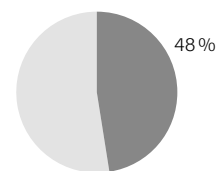

B. Nyuppförda medeltidskyrkor per period.

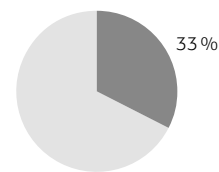
■ Äldre medeltid (~1350)
■ Yngre medeltid (1350-1550)
■ Ospecificerad medeltid

C. Andel nyuppförda medeltidskyrkor med smalare kor.

D. Andel kyrkor med salformad plan vid medeltidens utgång.

E. Andel kyrkorum med murade valv vid medeltidens utgång.

Ullen, Marian: "Den gamla kyrkans inredning och inventarier", i *Kumla kyrkor, Kumla härad, Närke*, SvK vol. 166., 1976.

Ullén, Marian & Sune Ljungstedt: *Östergötlands medeltida dopfontar*, Studier till Sveriges Kyrkor 1, RAÄ, 2003.

Zachrisson, Sune: "Försvunna småkyrkor på Närkeslätten", i *Från bergslag och bondebygd* 1984.

Kyrkorna 1550–1760

av Göran Lindahl

Reformationstiden

Notiserna i Kumla kyrkas räkenskapsbok kan läsas som en berättelse om reformationens begynnelse i Närke. Karolus Benedicti, som blivit socknens kyrkoherde 1507, inköpte 1516 en dyrbar monstrans av silver, således ett av den senmedeltida kultens viktigaste liturgiska kärl. Det tog tre år innan den var till fullo betald. En praktfull, ännu bevarad korkåpa anskaffades 1522. Året därpå inleddes Gustav Vasas beslag av dyrbarheter, främst föremål av silver. Olaus Petris översättning av Nya Testamentet till svenska köptes 1526, likaså ett björnskinn att lägga som matta framför altaret. Samma år drogs två tredjedelar av socknens tionde in till kronan.

Under kyrkoherde Peder Larssons tid – han efterträdde Karolus Benedicti 1536 – fanns ändå vissa medel kvar. Kyrkan kunde repareras och fortfarande köptes rökelse, vilket dock snart upphörde. Den fullständiga bibelöversättningen, tryckt 1541, inköptes året därpå. En predikstol tillverkades, som emellertid, av den ringa kostnaden att döma, var en enkel pjäs. Ytterligare beslag av kyrklig egendom väntade dock. De inleddes 1544 och lämnade Kumla kyrka nästan helt berövad sina forna rikedomar.

I Närke fanns två konvent för tiggarrordnar, båda av ringa omfattning, Karmeliterna i Örebro och Antoniterna i Ramundeboda vid huvudvägen genom Tiveden mellan Närke och Västergötland. Redan under 1520-talet upplöstes båda. Cisterciensnunnornas kloster i Riseberga bestod längre men berövades undan för undan sina betydande jordegendomar. En brand påskyndade förfallet, 1556 bodde där endast två nunnor.

För sockenkyrkornas del blev följderna visserligen inte lika drastiska men ändå påtagliga. Byggnade och inredande upphörde, reparationer inskränktes, inköpen begränsades till ett liturgiskt minimum. Detta är dock inte hela sanningen. Prästernas materiella villkor förändrades inte. Några kyrkoherdar i de rikaste pastoraten kan ha fått sin standard sänkt men det gällde inte för övriga. I Närke var också stomhemman vanliga som förstärkning av prästgårdsjorden.

I den stat i staten som hertig Karl formade av sitt hertigdöme, spelade prästerskapet en viktig roll. Deras lutherska renlärighet markerade avståndet till Johans vacklan i trosfrågor och idéer om nya typer av liturgi. Hertigen tillade sig själv rätten att godkänna valet av sockenpräster men ställdes också inför krav från deras sida. Under slutet av 1500-talet, då hertigdömet fungerade som samlingsplats för beslutsamt lutherska teologer, stärktes sammanhållningen prästerna emellan. De möttes i synoder och andra sammankomster och framstod allt tydligare

som en sluten, välutbildad och självmedveten korporation. Sin styrka visade de vid Uppsala möte 1593.

Det har sagts att hertig Karl i religiöst och kyrkopolitiskt avseende var mer reformert än lutheran. Hur som helst har hans preferenser inte satt några synliga spår i landskapets kyrkor om man nu inte väljer att tolka detta ointresse som en medveten motsats till brodern Johans engagerade aktivitet som kyrkobyggare. Hertig Karls materiella insatser var av annat slag. Hans initiativ inom bergsbruket gällde främst Värmland. För Närkes del handlade det mest om slottsbygget i Örebro. Det inleddes 1573 som ett fästningsprojekt för att sedan, ända in i 1620-talet, avse en furstebostad, vars utformning ställde krav på skickliga hantverkare. Om också i begränsad utsträckning kan några av dessa ha visat sig användbara när församlingar och sockenpräster till sist återupptog sina bemödanden att vårda kyrkorna.

Till denna omsvängning i sent 1500-tal och kring 1600 bidrog några präster med egna donationer. Kyrkoherden Laurentius Nicolai i Kumla skänkte sin kyrka en ny och värdigare predikstol 1592 (fig. 33). Året därpå donerade kyrkoherden i Ekeby Andreas Birgeri predikstolar till Gällersta och Sköllersta kyrkor. Båda dessa präster har uppenbarligen velat betona predikans roll i gudstjänsten. Det har antagits att konstsnickaren Hans Kantenitz, sysselsatt med inredningsarbeten på Örebro slott, deltagit i arbetet med dessa vackra men återhållsamma pjäser.

För insatser av större omfattning svarade representanter för den lokala adeln. Släkter med gods vid Hjälmarens norra stränder framträdde som donatorer både för att hjälpa församlingarna med deras kyrkor och för att eftertryckligt manifesteras sig själva. Erik Abrahamsson Leijonhufvud, lagman i Närke och ägare till Ekeberg i Lillkyrka socken, stiftade 1589 tillsammans med sin hustru Karin Åkesdotter Soop en svit valv- och väggmålningar i Glanshammars kyrka, märkliga till både omfång och innehåll. Ur konstnärlig synpunkt skiljer sig detta verk inte mycket från sina senmedeltida föregångare. Valvens uppdelning av grova ribbor ledde till samma slag av komposition som tidigare varit den vanliga, enstaka figurer omgivna av rik dekor (fig. 32). Väggarna gav större möjlighet att utveckla hela berättelser. Innehållsligt är skillnaden större. Av helgonbilderna i valven har blivit personifierade klassiska dygder (fig. 34) omväxlande med kungar och profeter ur Gamla Testamentet. Murarna berättar inga helgonlegender men händelser ur både Gamla och Nya testamentet. Kyrkoherden i Glanshammar Johannes Severini, stiftarparet och den tillkallade konstnären, sannolikt Anders Jordansson Ryttare från Stora Mellösa, har gemensamt bidragit med avsevärd bibelkunskap, ett mått klassisk bildning och inte minst konstnärlig fantasi, stödd av samtida tryckta bildförlagor. Efter Karin Soops död lät hennes man bygga en upphöjd grav inne i Glanshammars kyrka och omge den med ett vackert skulpterat skrankverk i trä.

Ståthållaren i Närke Carl Bonde till Esplunda i Rinkaby lät på 1620-talet bygga ut socknens kyrka med ett gravkor för sin och sin hustru Beata Oxenstiernas räkning. Det inrymde en stentumba av den art som Vasaätten introducerat i landet, och som antagligen formats av en stenhuggarmästare från Örebro slott. Carl Bonde lät ett årtionde senare bygga om kyrkan i grannförsamlingen Lillkyrka och också där placera en till familjen knuten stentumba. Det handlade dock inte bara om släktmanifestationer utan också om att lämpa kyrkorumen för predikan. För båda dessa kyrkor anskaffades predikstolar från Lars Strångessons verkstad i Västerås. Nu var det inte längre fråga om enkla och sobra pjäser utan rikt dekorerade praktmöbler, avsedda att dominera åtminstone långhuset.

De nämnda stentumborna liksom också graven i Glanshammars kyrka

Fig. 33. Predikstol för Kumla kyrka skänkt 1592 av socknens kyrkoherde Laurentius Nicolai. Inom en arkitektoniskt väl formad helhet har nischer infogats med skulpturer föreställande Kristus och de fyra evangelisterna. Donator har uppenbarligen varit väl medveten om predikans roll i den lutherska gudstjänsten och dess grundvalar i centrala bibeltexter. Predikstolen saknar underdel av det slag som senare blev vanligt. Kanske den har stått på golvet eller på en sockel. Flera händer kan ha medverkat, en väl skolad konstsnickare, en träbildhuggare och kanske också en vanlig snickare för de grövre delarna. Nu i ÖLM. Foto Sören Hallgren 1975, ATA.

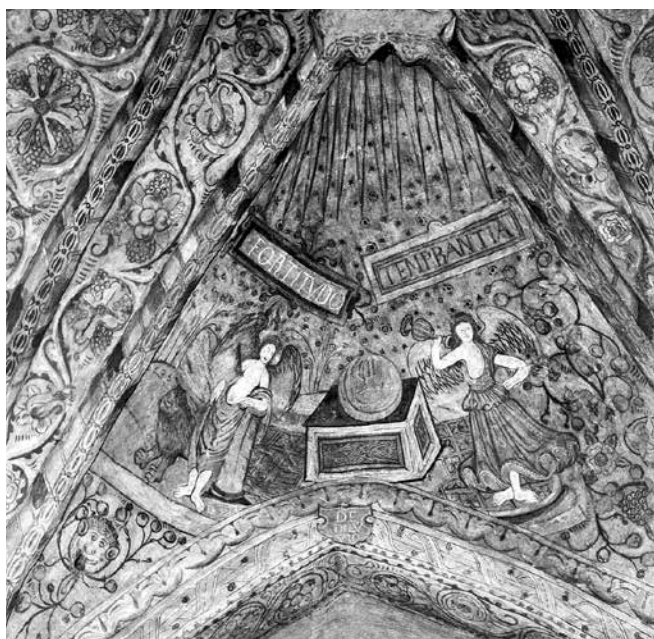

Fig. 34. Glanshammars kyrka, del av valvmålning i koret från 1587. Breda ribbor delar valvet i fyra valvkappor, alla täckta med målningar. I en av dessa kappor framställs hur Gud skapar världen och därmed scenen för vad valvet i övrigt berättar. Där ses personifierade dygder och laster, tre av vardera slaget. Fotot visar en valvkappa med två bevingade dygder, Fortitudo, Styrkan, med symbolerna kolonn och lejon, och Temperantia, Måttfullheten, som blandar vin med vatten. Mellan dem ses ett altare, där rök stiger upp. De något tafatt tecknade figurerna är omgivna av en snarast heltäckande dekor, där många formtyper kommit till användning. Texten under altaret DE DILVVIO, om syndafloden, avser väggmålningen nedanför valvet. Foto Nils Lagergren 1960, ATA.

Fig. 35. Knista kyrka, interiör mot öster. Inom det medeltida långhuset byggdes nya valv i början av 1600-talet. De reser sig ur kraftiga murelpelare och bildar sin egen ståtliga formvärld. Koret har en annan prägel, det tillkom 1723–24. Bilden ger en uppfattning om fördelningen av den svit målningar en anonym mästare utförde 1617. Närmast ses figurerna i den mellersta av de tre travéerna, enligt tillhörande inskrifter Matheus, Jacopus och Philippus. De är visserligen var för sig omgivna av målade ramar men avtecknar sig som fria gestalter utan den täta dekor som präglar målningarna i Glanshammars kyrka. Foto Göran Lindahl 2005.

bär vittne om de ledande släkternas anspråk att fritt förfoga över delar av kyrkorummet. Mot dessa hinder för det normala gudstjänstlivet opponerade sig präster och församlingar. Lösningar fanns också. Epitafier på väggen krävde inget utrymme och det gjorde inte heller de privatägda gravkoren, tillbyggda utanför kyrkans murar.

1600-talet

DE GAMLA KYRKORNA

Vad som här omnämnts kan ses som upptakten till ett skede då kyrkorna återigen blev föremål för mångahanda omsorger. Framst gällde det nu att anpassa det stora arvet av medeltida kyrkor till nya former av gudstjänstliv. Oftast var det den gamla byggnaden som angav ramen men till den fogades efter hand nya delar, samtidigt som också det gamla rummet förändrades med vidgade fönster. Ibland sträckte sig ombyggnaden längre – mursträckningar behölls men resultatet blev ett nytt kyrkorum. Interiören tillfördes samtidigt nya inslag i form av predikstolar, altaruppsatser och till sist också orglar.

Nedan följer en uppräknig av exempel som inte syftar till fullständighet men som illustrerar verksamhetens inriktning (jfr tab. 3). Den ovan nämnda ombyggnaden av kyrkan i Lillkyrka innebar en vidgning till två skepp. Detsamma skedde i Edsberg omkring 1650. I dessa fall var det således fråga om avsevärda ingrepp. Norrbyås kyrka förlängdes åt öster med nytt kor 1691. Täby och Vintrosa kyrkor försågs med nya sakristior omkring 1670. Fönstren vidgades i ett flertal kyrkor, däribland Eker och Vintrosa. Till Hidinge kyrka fogades ett torn som man nöjde sig med att bygga i timmer. En ny spira restes på det medeltida tornet vid Ekers kyrka. Ett nytt slag av tillägg till de gamla kyrkorna utgjorde de adliga gravkoren. Både det Leijonhufvudska vid Almby kyrka, det Reuterska i Glanshammar och Göksholmsgraven vid Stora Mellösa kyrka utgjorde dock jämförelsevis återhållsamma byggnadsverk. Starkare intryck gör klockstaplarna, som i Närke oftast byggdes som öppna klockbockar. I Kräcklinge restes en ny klockstapel 1648, i Tångeråsa 1659, i Kvistbro 1662 (fig. 43) och i Sköllersta 1666. De är anmärkningsvärt höga, ett byggnadssätt som kan ha inletts redan under 1500-talet i Södermanlandsdelen av stiftet.

Samtliga församlingar torde ha försett sina kyrkor med predikstolar och bänkkvarter redan före mitten av 1600-talet. Med altarpuppsatser förhöll det sig annorlunda. Medeltida altarskåp kan länge ha bevarats på plats. I Glanshammars kyrka avlägsnades det senmedeltida altarskåpet 1727 för att ersättas med en barockkuppställning, donerad av en adlig familj i socknen och utförd i en stockholmsmästares verkstad. Det är svårt att sammanfattande karakterisera de altarpuppsatser som under detta skede tillfördes Närkes kyrkor. I motsats till flera andra landskap fanns där inte lokalt arbetande bildhuggare som försåg traktens kyrkor med stora och figurrika kompositioner. En roll av det slaget kunde snickaren Markus Höök från Riseberga aldrig fylla. Den praktfulla altarpuppsats, utförd av Markus Hebel från Stockholm, som riksrådet Erik Rynings änka Elisabeth Kurtzel 1661 donerade till Nicolaikyrkan i Örebro fick ingen lokal efterföljd. Det kan vara skälet till att målningar, infattade i ramverk, överväger. Konterfejaren Erik Olofsson från Örebro målade Kristus på korset för Ekers kyrka, där hans verk fick en enkel men ståtlig inramning av kopplade halvkolonner (fig. 36).

Ett mer särpräglad verk utgör målningarna i Knista kyrka, daterade 1617 och utförda av en mästare som förblivit anonym (fig. 35). Innehållsligt skiljer sig denna målningssvit föga från motsvarande i Glanshammar. Några klassiska dygder och laster ses dock inte, bara personer och händelser ur Gamla och Nya testamentet. Formen är dock en annan. Konstnären har tagit ett långt steg bort från senmedeltida mönster, därtill säkert hjälpt av att de nybyggda valven inte är uppdelade av ribbor. Måleri av detta slag fick dock ingen större efterföljd. Undervisande bilder på valv och väggar behövdes inte, predikan och därmed Ordet tog över uppgiften.

De exempel som här anförts illustrerar behandlingen av det bestånd av medeltidskyrkor, som utgjorde ramen för landskapets kyrkliga liv. I några få fall gjordes mer omfattande ingrepp men oftare rörde det sig om begränsade tillägg till de gamla byggnaderna och en etappvis genomförd nyinredning. Man kan urskilja ett avgränsat skede. En bakre gräns kan dras kring 1590, en främre i 1700-talets begynnelse, då det stora kriget förlamade mycket av den verksamhet som hörde det civila livet till. Förloppet i Närke överensstämmer med vad som skedde i andra jämförbara landskap men framstår inte som speciellt tydligt. På flera håll utvecklades lokala särdrag i sätten att utvidga eller på annat sätt komplettera de gamla kyrkobyggnaderna. Bildhuggare som vunnit församlingarnas uppskattning satte sin speciella prägel på kyrkorummen. Tidsgränserna är dock desamma och inom dem likartade uppgifter men med skiljaktiga, lokalt präglade uttrycksätt.

DE NYA KYRKORNA

Från slutet av 1500-talet till 1700 nästan tredubblades befolkningen i Närke från ca 20 000 till ca 58 000 invånare. Denna mycket starka ökning ledde således inte till någon genomgripande förändring av kyrkorna utan en stegvis anpassning till nya krav. Inte heller det nybyggande som förekom kan sägas avspegla den faktiska expansionen. Sammanlagt rörde det sig om sex kyrkor (tab. 3). Flera av dem fick sin prägel av omständigheter utanför landskapets gränser. Med ett undantag rörde det sig också om byggnader av begränsad storlek.

Järnhanteringsens tillväxt betydde också stadsgrundningar, ett led i kronans vilja att organisera handel och administration. Med Askersunds stad, privilegierad 1643, fick Närke sin andel av denna politik. Av detta nya samhälle blev nu inte mycket – befolkningssiffran höll sig på en blygsam nivå. Stadens kyrka stod färdig 1651, en salkyrka i timmer med torn i väster,

Fig. 36. Ekers kyrka, altarpartiet. Kyrkan byggdes om till salkyrka under senmedeltiden men har därefter varken breddats eller förlängts (fig. 24). Också i sitt konservativa sammanhang, där större åtgärder undveks i det längsta, var detta något ovanligt. Grannförsamlingen Gräve med ungefär samma befolkningssiffror – omkring 200 personer 1699 – samlade sig till en ombyggnad som snarast var en nybyggnad. Ekers kyrka nyinreddes dock på 1680-talet. Sydsidans fönster förstörades, det platta trätaket ersattes med ett spegeltak i trä, ny predikstol tillkom liksom den vackra altarpuppsatsen med dess joniska dubbelkolonner och målning av Kristus på korset. Foto Nils Åzelius 1935, ATA.

Fig. 37. Askersunds landsförsamlings kyrka, gravkoret och del av kyrkan. Fotot understryker den arkitektoniska skillnaden mellan själva kyrkan och det samtidigt byggda gravkoret. Denna olikhet bör inte uppfattas som om kyrkobyggnaden vårdslösats. Tvärtom, till det yttre är den helt osmyckad men dess inre med följderna av tegelvalv har en imponerande rymd – bredden uppgår till drygt 13 meter. Olikheten skall snarast förstås som en motsvarighet till skillnaderna i klädedräkt stånden emellan, som var en självklarhet under 1600-talet. Adels roll var offentlighet och representation. Här handlade det dessutom om två av landets förnämsta ätter, allt understruket av inskriptioner och skulpterad heraldik. Utbyggnaden till höger rymmer sakristia, motsvarande på södra sidan kallades i samtida källor bisättningshus. Äldre foto i ATA.

Fig. 38. Den anonyma och odaterade laveringen visar gravkoret med komplett utsmyckning och de ursprungligen avsedda takformerna. Palmskiöld, Topographica Tom XXIII, UUB. Foto UUB.

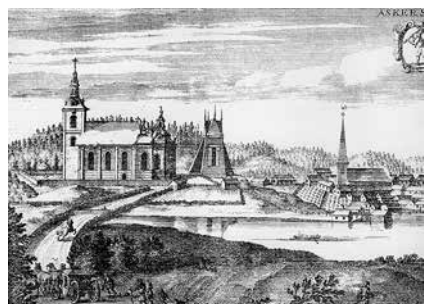
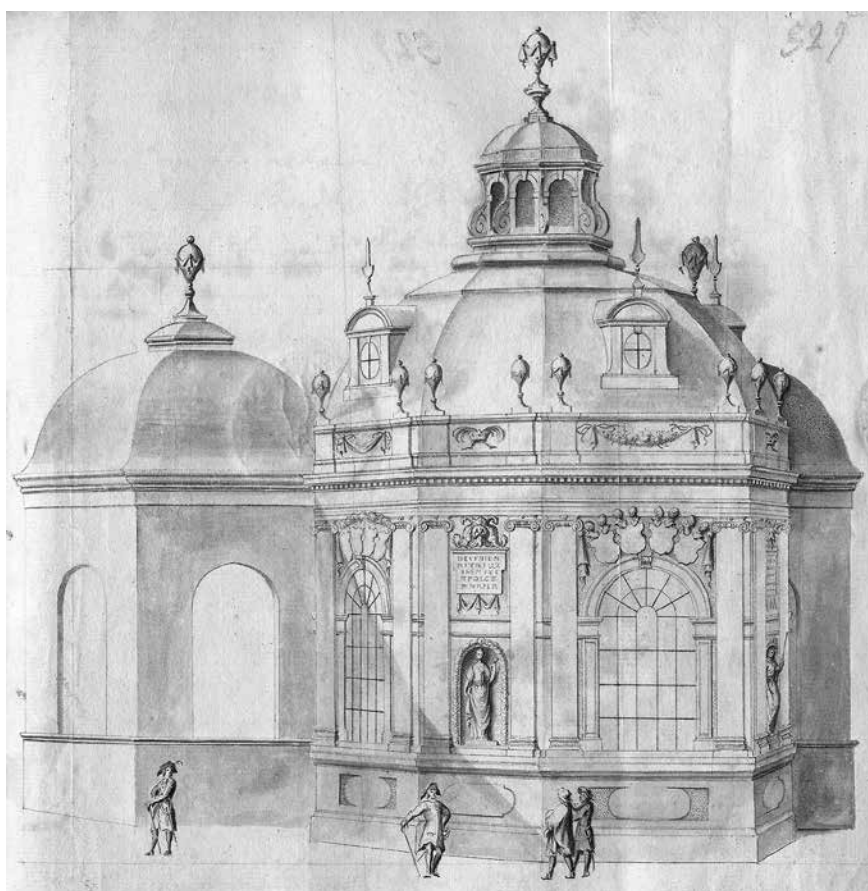

Fig. 39. Askersund i slutet av 1600-talet. Landsförsamlingens stora kyrka stod färdig 1670. Till höger i bilden ses stadsförsamlingens 1651 uppförda träkyrka, förstörd vid den stora stadsbranden 1776. Detalj ur *Suecia antiqua et hodierna*.

krönt av en spira. Få uppgifter har bevarats om denna byggnad som brann ned 1776. Kopparsticket i *Suecia Antiqua*, förarbetat på platsen, torde dock ge en något så när sannfärdig bild av hur långt denna lilla stad med dess enkla kyrka hunnit vid 1600-talets slut (fig. 39).

Desto ståtligare blev landsförsamlingen kyrka (fig. 37–38, 45). Arbetet inleddes som en förbättring av den gamla kyrkan. En brand 1661 öppnade nya möjligheter. Patronus Johan Oxenstierna fattade beslut om en helt ny byggnad, där sockenkyrkan också inrymde både grav- och minnesrum för honom själv och hans hustru Christina Soop. Tidens Oxenstiernor ställde höga krav. Johan Oxenstiernas far Gabriel hade för samma ändamål byggt

Tyresö exklusiva kyrka, hans farbror Axel Oxenstierna omvandlat medeltidskyrkan i Jäder. Avsikten kan ursprungligen ha varit att följa exemplet från Jäder, att låta sockenkyrkans kor också utgöra ett släktens minnesrum. Så tyckte tydligen inte Christina Soop som efter makens död 1664 övertog ansvaret. Hon lät Erik Dahlbergh forma en separat gravbyggnad, en rikt utsmyckad oktagon fogad till kyrkans kor (fig. 38). Över altaret med dess ovanliga, genombrutna altaruppsats kunde församlingen se in i detta så främmande minnesrum.

Också Ödeby kyrka har sin särprägel att tacka en representant för den högsta aristokratin, Magnus Gabriel De la Gardie. Käggleholms gård hade tillfallit honom som arv 1674. Som vanligt inledde han omfattande arbeten som närmast hade karaktär av nybyggnad. Käggleholms slott och den närbelägna Ödeby sockenkyrka stod färdiga i sin nya gestalt 1680 (fig. 40, 74).

Till storlek och planform avsåg De la Gardie en sockenkyrka av en typ som blivit allt vanligare i Västsverige och inte minst i hans eget grevskap, en salkyrka tresidigt avslutad (fig. 45). Resultatet blev en byggnad av blygsamma mått – Ödeby var en liten församling – men särdeles väl genomarbetad. De la Gardie hade också skickat dit några av sina bästa krafter med den beprövade Olof Falck som byggnadsledare. Det var inte heller fråga om en helt vanlig sockenkyrka utan snarare om en kombination av församlingskyrka och slottskapell. I Käggleholms slott fanns inget rum avsett som kapell. Kanske menade De la Gardie att hans insats skulle få lokal efterföljd. Så blev det nu inte. Därtill vara hans verksamhet i Närke alltför kortvarig och hans position i samhället inom kort raserad. Kyrkan i Ödeby blev mer ett särfall än en förebild.

Tre nybyggen från 1600-talet återstår att nämna, alla uppförda i timmer och förknippade med järnhanteringen i västra Närke. Äldst är kyrkan i den nybildade Skagershults socken, en utbrytning ur Tångeråsa. Den stod färdig 1651. Drivande och kyrkans byggherre var Melker Falkenberg av en släkt som en generation tidigare inkommit från Baltikum. En äldre bror, Konrad Falkenberg, var redan tidigare etablerad i den nu delade socknen. I hans domän ingick Tångeråsa medeltidskyrka, som nu ansågs lämplig att tjäna som förebild för broderns nybygge (fig. 16). I plan och utformning överensstämmer den nya kyrkan i Skagershult med den gamla i Tångeråsa. Koret har dock inte samma djup som i den medeltida förebilden. Melker Falkenbergs engagemang i arbetet kan knappast ha varit omfattande. Han

Fig. 40. Ödeby kyrka sedd från sydost. Det tresidigt avslutade koret har fönster åt tre håll. Det mellersta sattes dock igen för att ge plats åt ett medeltida altarskåp. Sydportalen skjuter fram som en egen byggnadskropp med en gavelburen av doriska sandstenspilastrar. I gavelfältet fanns ursprungligen en Kristusbild av trä. Till denna portal leder vägen från Käggleholms slott. Foto Göran Lindahl 2008.

Fig. 41. Ramundeboda kyrka sedd från nordväst. När luckorna i den klockbärande lanterninen stod öppna kunde ljus falla ned i kyrkorummet genom den runda öppningen i mittvalvets hjässa. Till belysningen bidrog också de små fönstren ovanför yttertaket som vetter mot en trång vind över valvet. Så länge öppningen i valvet behölls hade de komplexa takformerna således en praktisk mening. Kyrkan flyttades 1898 från socknens kyrkogård till en park inne i Laxå samhälle. I samband därmed vändes koret mot väster och tillbyggdes med en sakristia. Foto Göran Lindahl 2008.

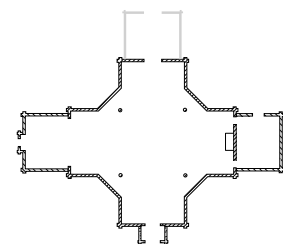

Fig. 42. Ramundeboda kyrka, planritning i skala 1:800.

hade utnämnts till underståthållare i Stockholm och dog där 1651. Det är under alla förhållanden förhastat att tolka kyrkan i Skagershult som en i landskapet kvardröjande medeltidstradition, därtill är omständigheterna i detta fall alltför speciella.

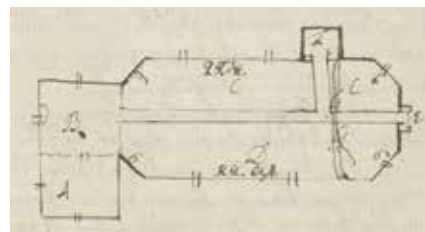
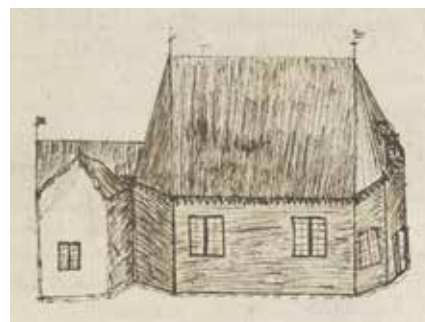
I Kvistbro socken invigdes en ny timmerkyrka 1668 – den hade då stått färdig några år (fig. 43–45). Från en äldre föregångare, också den i trä, kvarstod en sakristia i sten. Den nya kyrkans plan är av intresse, en avlång oktogon med utskjutande rakslutet kor. Det välvda huvudrummet har inte någon påfallande bredd – omkring 10 meter – men upplevs ändå som rymligt i kontrast till det smalare koret. Här möter en lokal förgrening av det timmerbyggande med nya plan- och rumsformer som höll på att utvecklas i Värmlands och Västmanlands bergslager. Valv var en självklarhet, de gav rymd också åt kyrkorum med låga timmerväggar. Kvistbro kyrka bär vittne, låt vara på ett blygsamt sätt, om denna tids förnyelse av timmerbyggnadskonsten.

Nygrundade hammarsmedjor i Tivedens skogar innebar befolkningsstillväxt och det 1587 uppförda kapellet i Ramundeboda ansågs vid 1600-talets mitt alltför litet och enkelt. Traktens bruksägare, rådmannen Anders Boij i Stockholm, planerade ett nybygge, som dock kom att fullföljas först 1686–88 av hans son Anton, adlad von Boij. Resultatet skiljer sig mycket från vad som annars tillkom i de trakter som järnhanteringen nu öppnade. I sin plan och framför allt i sina proportioner är den nya kyrkan i Ramundeboda snarast en klassisk stenbyggnad översatt i trä (fig. 41–42). Väggarna är jämförelsevis höga med väl proportionerade rektangulära fönster. Över de komplicerade takformerna reser sig ett lågt mittorn, krönt av en lanternin. Det inre domineras av den rikt dekorerade kupolen som ursprungligen hade en cirkelrund öppning i valvhjässan. Det är inte omöjligt att Anton von Boij låtit arkitekten Jean de la Vallée göra en ritning till kyrkan. För detta finns inga belägg i källorna men överensstämmelser med andra verk kan spåras. Det gäller t.o.m. en i storlek och material så annorlunda byggnad som Katarina kyrka i Stockholm.

Det förvånar inte att den exklusiva kyrkan i Ramundeboda inte fick någon efterföljd. De byggmästare i Västmanland och Värmland som stod inför nya uppgifter visste att det gick att med enklare medel forma betydligt större kyrkorum än det i Ramundeboda. Det betydde andra och oklassiska proportioner men i gengäld större förståelse för timmerbyggandets krav.

Fig. 43. Kvistbro kyrka sedd från sydväst. Kyrkan byggdes 1662 och samtidigt med den klockstapeln. Här framträder väl några grunddrag i en vanlig typ av timmerbyggnadskonst. Väggarna är låga med små fönster, vilket ger stabilitet. Rimligt nog borde inte rum av detta slag täckas med ett platt trätak. Valv måste till för att ge nödvändig rymd. Kanske upplevs kyrkorum av detta slag som samlande, som lämpade för en församlings gemenskap. I Kvistbro är långhusets hörn avsneddade, vilket är tekniskt motiverat, men också förstärker intrycket. Valv kunde betyda höga takkonstruktioner. Här har dock måtten överdrivits för att ge kyrkan, utifrån sedd, en större och värdigare volym. Foto Estrid Esbjörnson 1999, ÖLM.

Fig. 44. Kvistbro kyrka, plan och fasad mot norr. Till den medeltida träkyrka, som föregick den nuvarande, hörde en sakristia av sten. Den bevarades och förenades med nybygget. Teckningar av pastorsadjunkten i Kvistbro Petrus Bellander 1772 som illustrationer till en sockenbeskrivning. E.M. Fants samlingar om Nerike, UUB. Foto UUB.

1700–1760

1600-talet i Närke företer således en motsägelsefull bild. Järnhanteringen expanderade och nyodling vidgade gränsen för den jordbruksbygd som utgjorde landskapets centrum. Befolkningen i det närmaste fördubblades. Ändå byggdes bara ett fåtal nya kyrkor. Som huvuduppgift framstod att bereda de gamla kyrkorna för luthersk gudstjänst.

Det långa och olyckliga krig som inledde 1700-talet, innebar för riket som helhet stagnation eller tillbakagång. Vändningen kom dock. Freden följdes av en överraskande snabb reorganisation av samhället. Det gällde rimligtvis också Närke men avtecknar sig ändå inte med den tydlighet man skulle kunna vänta. Befolkningstillväxten snarast dämpades. Det gällde skogsbygden, som varit skådeplats för järnhanterings tillväxt, men också jordbrukssocknarna i landskapets mitt.

Nu, i 1700-talets början, hade arbetet med att anpassa och nyrinreda de gamla kyrkorna i stort sett avslutats. Enstaka tillägg omtalas. I Stora Mellösa ersattes 1713 ett senmedeltida altarskåp med en ny målning föreställande korsfästelsen. Tångeråsa kyrka fick 1739 sin rika altaruppsats. En gles rad av exempel snarast understryker att ett skede med sin egen prägel avslutats. Det är ett omdöme som inte bara gäller Närke.

Fram till omkring 1760 byggdes endast två nya kyrkor, båda på privat initiativ och med speciell ställning inom den kyrkliga organisationen. På Bysta, fideikommiss inom släkten Rålamb, byggdes på 1720-talet ett kapell, infogat som en del av gårdsmiljön. Vissa söndagar hölls där gudstjänst ledd av brukspredikanten vid det närliggande Brevens bruk, som ingick i fideikommissets egendomar. Av större intresse är den kyrka som 1733 uppfördes på Boo gård av Hugo Hamilton, en av Karl XII:s krigare som efter lång fångenskap i Ryssland återvänt 1722. Här handlade det, både till utformning och användning, om en verklig kyrka (fig. 45–46). Byggherrens avsikt var att den skulle tjäna gårdens behov men också utnyttjas som församlingskyrka för en del av den vidsträckta Svennevads socken. Denna korskyrka i timmer fick således andra dimensioner än ett gårdskapell – den är större än kyrkan i Ramundeboda (fig. 42) men mindre än de brukskyrkor som vid denna tid tillkom i Värmland. Till sin karaktär är den också annorlunda,

Fig. 45. Ett urval kyrkor uppförda eller planförändrade under perioden 1550–1760 återgivna i skala 1:800.

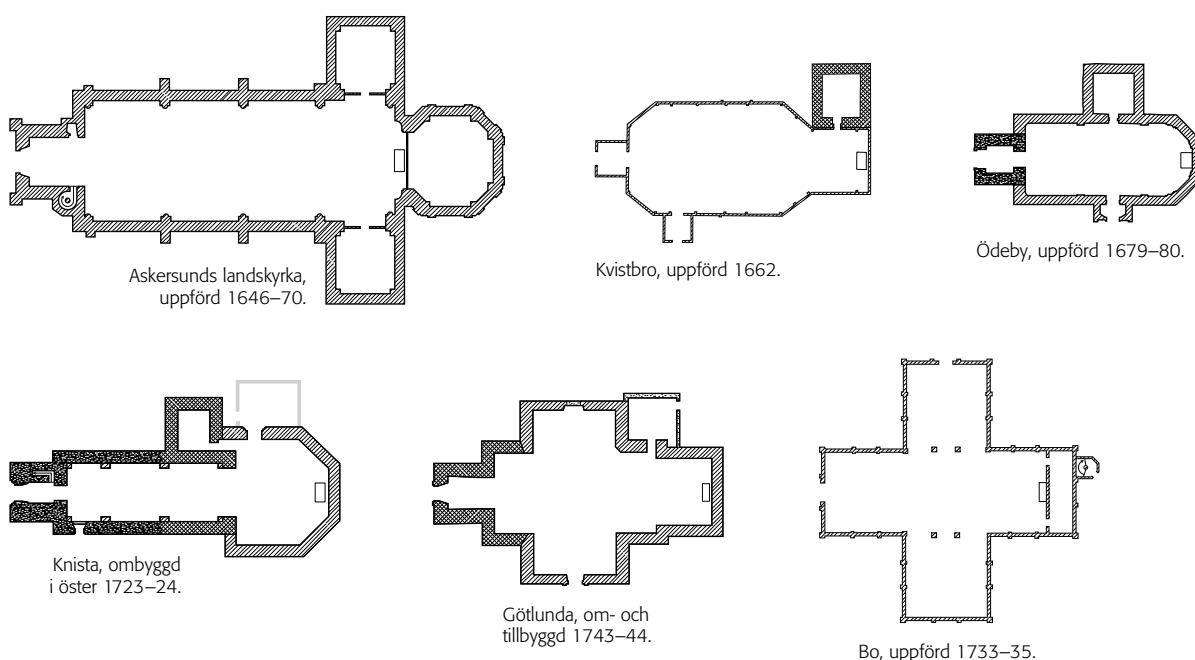
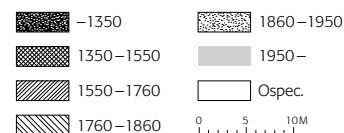

Fig. 46. Bo kyrka åskådliggör vad som kunde uppnås med en annan typ av timmerbyggnadskonst än den som praktiserades i Kvistbro. Väggarna är höga med stora fönster. Stabiliteten krävde att timret hölls på plats av vertikala virken, helst – som i detta fall – både ut- och invändigt. Å andra sidan fanns inget skäl att välva rummet, det gick utmärkt med ett platt trätak. Bo kyrka panelades både på ut- och insidan, troligen för att uppnå likhet med stenbyggandet. Kungsholms kyrka i Stockholm kan ha tjänat som förebild. Där fanns ursprungligen arrangemanget med läktare ovanför altaret. Det skall inte tillskrivas någon andlig innebörd. Sakristian bakom altaret behövde inte kyrkorummets takhöjd – där fanns således ledigt utrymme. Foto Sam. Lindskog, ATA.

mer ett sätt att i planen efterlikna någon äldre eller samtida korskyrka i sten men samtidigt förenkla och ersätta välvning med ett platt trätak.

Vad som här nämnts och som tyder på låg aktivitet ger dock inte hela bilden. En rad församlingar fann sina kyrkor alltför trånga och i behov av utbyggnad. I flera fall handlade det om betydande ingrepp. I Vintrosa inleddes 1720 arbetet med att både förlänga kyrkan åt öster och att bredda den, åtgärder som kan betecknas som nybyggnad. I Knista byggdes ett nytt kor 1723–24 (fig. 45), insatser som dock inte fullföljdes med ett motsvarande långhus. Lerbäckes kyrka breddades 1726, vilket måste ha varit en tvingande åtgärd i denna socken med en befolkning som tredubblats under 1600-talet. Initiativet kan ha kommit från Skyllbergs bruk i släkten De Geers ägo. Ingreppet skulle dock visa sig otillräckligt. Hammars kyrka försågs 1726–27 med korsarmar. Askers kyrka byggdes ut 1739–41, ett arbete som inom kort fortsatte med ytterligare åtgärder. Götlunda kyrka byggdes om på 1740-talet med resultat som visade sig bestående (fig. 45).

Sammanlagt är detta en omfattande verksamhet. Fortfarande utgjorde dock de gamla kyrkorna om inte annat en utgångspunkt för de åtgärder som vidtogs. Man kan föreställa sig att läget på flera håll uppfattades som pressat. Åtskilliga församlingar hade ännu inte agerat alls, andra insåg att ytterligare åtgärder inte kunde undvikas. Befolkningsökningen hade antagligen varit främsta motiv för vad som hittills genomförts. För nästa steg behövdes också andra skäl och tydligare mål.

Ser man till landet som helhet växte dessa år, med början redan kring krigsslutet 1721, en reformvilja fram som kom att sträcka sig över vida områden. Där fanns en vilja att andligt och materiellt bryta upp från det närmast förflutna och därtill en förvisning om att känna de rätta svaren. Politiker och ämbetsmän i huvudstaden utgjorde de främsta företrädarna för denna idékonstellation. Från detta centrum bredde ett nätverk ut sig över riket av upplysta personer, landshövdingar, godsägare, brukspatroner, framstående stadsborgare, också ledande namn inom kyrkan.

Sammanhang av detta slag kan också ha inverkat på en så lokal företeelse som behandlingen av Närkes kyrkor. Verksamheten tillfördes nya motiv samtidigt som målen förtydligades. En mer genomgripande förändring behövdes som slutgiltigt bröt igenom de ramar de gamla kyrkorna

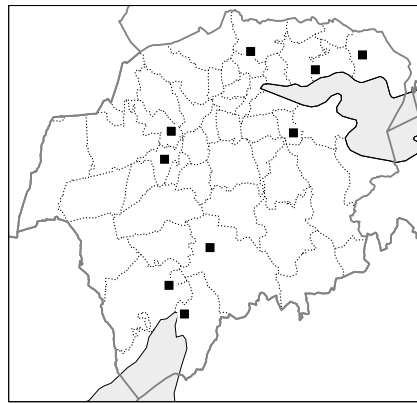
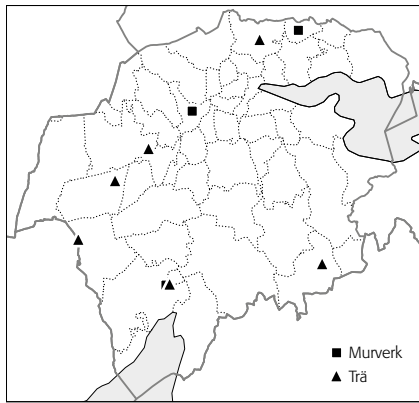

Fig. 47. Kyrkor uppförda under perioden 1550–1760. I Ramundeboda byggdes ny kyrka två gånger under perioden. Ett träkapell från 1500-talets slut ersattes 1686–88 av den befintliga träkyrkan (den senare 1897–98 flyttad till stationsområdet Laxå).

Fig. 48. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1550–1760, samtliga i murverk.

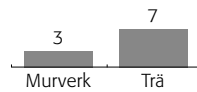
Ramundeboda, S:t Olofs kapell	Nybyggnad (*)	1587	Trä
Lillkyrka	Omb. av långhus/kor	1637–38	Murverk
Askersunds lands	Omb. av långhus/kor (*)	1646	Murverk
Skagershults gamla	Nybyggnad	1647–51	Trä
Edsberg	Omb. av långhus/kor	1650	Murverk
Askersunds stads	Nybyggnad (*)	1651	Trä
Kvistbro	Nybyggnad	1662	Trä
Askersunds lands	Nybyggnad	1664–70	Murverk
Ödeby	Nybyggnad	1679–80	Murverk
Ramundeboda (flyttad)	Nybyggnad	1686–88	Trä
Norrbyås	Omb. av långhus/kor	1691	Murverk
Knista	Omb. av långhus/kor	1723–24	Murverk
Lerbäck	Omb. av långhus/kor	1726	Murverk
Hammar	Tillb. av korsarmar (*)	1726–27	Murverk
Vintrosa	Nybyggnad	1720–30-tal	Murverk
Bo	Nybyggnad	1733–35	Trä
Götlunda	Omb. av långhus/kor	1743–44	Murverk
Götlunda	Tillb. av korsarmar	1743–44	Murverk

Tab. 3. Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1550–1760, i kronologisk ordning. Endast kända årtal. Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, så vitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme. Ytterligare förklaringar till tabellen, se tab. 4, s. 54.

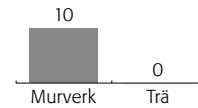
utgjort. Ledande personer, däribland ett antal godsägare, tvekade inte men hade svårt att få bönderna med sig. Trånga kyrkorum måste ersättas med större, tvåskeppiga förenklas. Fri rymd önskades med stora fönster och vita putsytter. Prästers och församlingars önskemål överensstämde i mycket med tidens arkitektoniska krav som kunde begränsas till en korrekt proportionering. På 1760-talet inleddes en genomgripande omdaning av Närkes kyrkor, där steget till sist togs från ombyggnad till nybyggnad.

Källor och litteratur

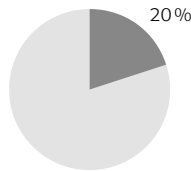
- Esbjörnson, Estrid: *Kyrkor i Örebro län. En vägledning till Svenska kyrkans kyrkobyggnader*, Örebro läns museum, 2000.
- Hannerberg, David: *Närkes landsbygd 1600–1820. Folkmängd och befolkningsrörelse, åkerbruk och spannmålsproduktion*, 1941. Diss.
- Hedberg, Lennart: *Företagarfursten och framväxten av den starka staten. Hertig Karls resursexploatering i Närke 1581–1602*, Örebro studies 11, 1995. Diss.
- Holmdahl, Otto S.: "Karl IX:s förmenta kalvinism", i *Kyrkohistorisk årsskrift* 1919.
- Lindahl, Göran: *Grav och rum. Svenskt gravskick från medeltiden till 1800-talets slut*, KVHAA, Antikvariska serien 21, 1969.
- Lindblad, Henrik: "Bergslagens träkyrkobyggnade. En regional studie", i *Kyrka af*

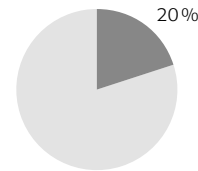
A. Nybyggda kyrkor.

B. Viktigare planförändringar av kyrkorum (ombyggnad av långhus/kor, tillbyggnad av korsarm/ar).

C. Andel nyuppförda kyrkor.

D. Andel kyrkorum som genomgått viktigare planförändring.

KYRKORNA 1550–1760 I SIFFROR

Diagrammen avser de 45 församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång. Ånsta kyrka övergavs varaktigt under perioden (församlingen uppgick inte förrän 1954 i Långbro). Nya församlingar och församlingskyrkor tillkom i Askersunds stad, Bo, Dylta bruk, Ramundeboda, Skagershult samt möjligen Lerbäck (församlingsbildningens ålder inte säkert känd).

Under perioden byggdes 10 nya kyrkor, varav 3 i murverk och 7 av trä (A). Ramundeboda församling nyuppförde sin kyrka två gånger: det s.k. S:t Olofs kapell från 1500-talets slut ersattes med en ny träkyrka 1686–88. Andelen nyuppförda församlingskyrkor vid periodens utgång utgjorde 20 % (9 st.) av det totala beståndet (C).

Planförändringarna var 10 till antalet och berörde huvudsakligen stenkyrkor av medeltida ursprung (B). Även om antalet planförändringar var begränsat uppvisar de en stor variation i tillvägagångssätt och resultat. I Edsberg och Lillkyrka utvidgades långhuset med ytterligare ett skepp, i Norrbyås förlängdes långhuset i öster med ett nytt korparti och i Hammar tillbyggdes korsarmar. Särskilt genomgripande var förändringarna i Knista och Götlunda. I Knista tillbyggdes ett rymligt, tresidigt avslutat korparti, troligen den första etappen i en planerad nybyggnad. Götlunda erhöll såväl ett nytt kor som tillbyggda korsarmar vid ett och samma tillfälle. Av de församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång hade 20 % (9 st.) berörts av en eller flera planförändringar (D).

trä. *Kyrkobyggande under 1600- och 1700-talen i Finland, Norge och Sverige*, red. Ingrid Sjöström, Museiverket, NIKU och RAÄ, 2000.

Lindblad, Jakob: "De svenska klockstaplarna. Forskningsöversikt och problem-inventering", i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 30, 1995.

Lindgren, Mereth: *Att lära och att pryda. Om efterreformatoriska kyrkmålningar i Sverige cirka 1530–1630*, KVHAA, 1983. Diss.

Nordberg, Tord O:son: "Magnus Gabriel De la Gardies ombyggnad av Ödeby kyrka", i *Från bergslag och bondebygd* 1959.

Nordin, Erik: "Något om Örebro läns träkyrkor", i *Från bergslag och bondebygd* 1972.

Rabén, Hans: *Träskulptur och snickarkonst i Uppsverige under renässans och barock intill den Prechtska stilens genombrott*, 1934. Diss.

Roth, Magnus: *Kägleholm och Magnus Gabriel De la Gardie. Ett bidrag till fäderneslandets gods- och kulturhistoria*, 1867.

- Samzelius, Jonas L:son: *Kumla kyrkas räkenskapsbok 1421–1590*, Närke. Studier över landskapets natur och odling 4, 1946. Diss.
- Snickare, Mårten: ”1600-talsgården och Landskyrkan”, i *Stjersund i Närke. Slottet och godset*, red. Anders Åman, KVHAA, 2001.
- Svenska turistföreningens årsskrift* 1930.
- Svenska turistföreningens årsskrift* 1975.
- Sveriges Kyrkor, Närke*. Se *Litteratur om Närkes kyrkor*, s. 84.
- Westling, Gustaf Oskar Fredrik: *Hertig Karls furstendöme under åren 1568–1592*, 1883.
- Ångström, Inga-Lena: *Altartavlor i Sverige under renässans och barock. Studier i deras ikonografi och stil 1527–1686*, Stockholm Studies in History of Art 36, 1992. Diss.

Kyrkorna 1760–1860

av Ingrid Sjöström och Marian Ullén

Kyrkobyggandet

Liksom i riket i övrigt utmärks denna hundraårsperiod i Närke av intensivt utvidgande och nybyggande av sockenkyrkorna. De medeltida kyrkor som dittills fungerat blev nu genom den ökande befolkningen otillräckliga. Många revs, varvid delar av murverket ofta utnyttjades i den nya byggnaden, andra ombyggdes radikalt. Endast fem av de aktuella 14 nybyggnaderna (fig. 50, tab. 4) uppfördes utan att äldre delar ingick, nämligen Askers, Askersunds stadsförsamlings, Svennevads, Hammars och Kumla kyrkor. Därtill ombyggdes och tillbyggdes tio kyrkor genomgripande (fig. 51). Omfattande inredningsarbeten företogs både i dessa totalt 24 kyrkor och i områdets övriga kyrkor. Mer än hälften av Närkes kyrkor är alltså helt eller delvis präglade av den aktuella periodens insatser.

Byggverksamheten fördelar sig på två tydligt avgränsade skeden, det första och mest omfattande 1760–90, det andra 1817–40. Avbrottet i byggandet berodde på resursbrist och demografiska kriser. Svår missväxt inträffade 1772 och 1773, på 1780- och 1790-talen och år 1800. Även kriget mot Ryssland 1788–90 och 1808–09 fick liksom i landet i övrigt ekonomiska konsekvenser.

Kyrkoförnyelsen började i landskapets norra del i den centrala bygden runt Örebro med enstaka nedslag i västra och södra skogsbygderna. Efter 1820 ökade folkmängden starkast i södra Närke och i de växande centrala

Fig. 49. Ekeby kyrka, uppförd 1769–74, är med sitt brutna tak, stora fönster, rusticerade portalomfattningar och västtorn med hjälmformad huv och lanternin karakteristisk för sin tid. Sakristian är placerad i öster bakom den raka korväggen. Foto Jimmy Wolfbrandt 1999, ÖLM.

Gällersta	Tillb. av korsarm	1760	Murverk
Gräve	Nybyggnad	1762–64	Murverk
Tysslinge	Omb. av långhus/kor	1763	Murverk
Asker	Nybyggnad	1764–66	Murverk
Kräcklinge	Nybyggnad	1766	Murverk
Snavlunda	Nybyggnad	1767–69	Murverk
Ekeby	Nybyggnad	1769–74	Murverk
Axberg	Nybyggnad	1760–tal	Murverk
Hovsta	Omb. av långhus/kor	1774–88	Murverk
Hardemo	Nybyggnad	1776–77	Murverk
Askersunds stads	Nybyggnad	1776–80	Murverk
Lännäs	Nybyggnad	1777	Murverk
Kil	Omb. av långhus/kor	1779–80	Murverk
Rinkaby	Omb. av långhus/kor	1779–80	Murverk
Rinkaby	Tillb. av korsarmar	1779–80	Murverk
Hackvad	Nybyggnad	1780–82	Murverk
Lillkyrka	Omb. av långhus/kor	1781	Murverk
Svennevad	Nybyggnad	1782–86	Murverk
Lerbäck	Nybyggnad	1783–86	Murverk
Norrbyås	Omb. av långhus/kor	1817	Murverk
Hallsberg	Omb. av långhus/kor	1819–23	Murverk
Hammar	Nybyggnad	1819–27	Murverk
Vintrosa	Omb. av långhus/kor	1824–25	Murverk
Kumla	Nybyggnad	1829–34	Murverk
Stora Mellösa	Omb. av långhus/kor	1830–36	Murverk

Tab. 4. Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1760–1860, i kronologisk ordning. Endast kända årtal.

Med nybyggnad menas att en helt ny kyrka uppförts, eller att ett helt nytt kyrkorum tillskapats genom att exempelvis en äldre kyrka i ett och samma skede både vidgats och förlängts. I de kyrkor som angivits som nybyggda kan alltså äldre murpartier eller tillbyggnader finnas kvar (långhusets nordvästra hörn, torn, sakristia etc.).

Med ombyggnad menas en planförändring av långhus/kor, exempelvis genom en förlängning i väster eller genom att en kyrka med tidigare smälare kor erhållit ett korparti av långhusets bredd.

Bland de viktigare planförändringarna har också medtagits tillbyggnad av en eller flera korsarmar. Det redovisas då som separat åtgärd. Tillbyggnad av torn, sakristior och annat som i regel inte berört kyrkorummets plan har däremot inte angivits.

Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, såvitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme.

slättbygdsorterna. Socknens folkmängd, vilken skulle uppges då ritningsförslaget insändes till Överintendentensämbetet för granskning, avspeglar sig naturligt nog i den uppförda kyrkans storlek och antal sittplatser. Störst blev Kumla kyrka med 940 platser, följd av Askers, Hammars och Stora Mellösa kyrkor med 800 platser. Sockenfolkmängden låg vid den aktuella byggnadstiden på mellan 2 000 och 2 700 invånare. I de likaså folkrika socknarna Lerbäck och Svennevad byggdes för 600 sittande. Lika många platser beräknades också behövas med tanke på framtiden för Snavlunda med 1 000 och Askersunds stad med 700 invånare. Betydligt färre platser, mellan 430 och 300, rymmer Axbergs, Gällersta, Hallsbergs, Hardemo, Hovsta, Kils, Lillkyrka, Rinkaby, Tysslinge och Vintrosa kyrkor. Invånarantalet varierade här mellan Axbergs 1 500 och Hovstas 428. Allra minst men samtidigt rymligast i förhållande till folkmängden blev Gräve kyrka med 224 platser för socknens 278 invånare.

Pådrivande bakom kyrkoförnyelsen var inte minst landskapets många säteri- och bruksägare. Så var t.ex. initiativtagaren till nybyggnaden av Gräve kyrka 1762 lagmannen Aleph Anrep på Åkerby. Samma funktion när det gäller den omfattande ombyggnaden av Rinkaby kyrka 1779–80 hade grevarna Carl Gabriel Mörner på Esplunda och Per Kalling på Myrö. Under de båda tillbyggda korsarmarna (fig. 52) inrättades här dessutom gravvalv för de båda ätterna. Bakom omgestaltningen vid samma tid av den medeltida kyrkan i Kil låg bruksägarna i Frösvidal och Ramshyttan. Sockenborna ansåg däremot att det gott och väl räckte med enbart reparationer. Som gravkyrka inrättades också Svennevads 1782–86 uppförda kyrka (fig. 52, 75), här för generalen, friherre Gustaf Philip Wennerstedt på Skogaholm och för bruksägarfamiljen Wester på Haddebo. Wennerstedt

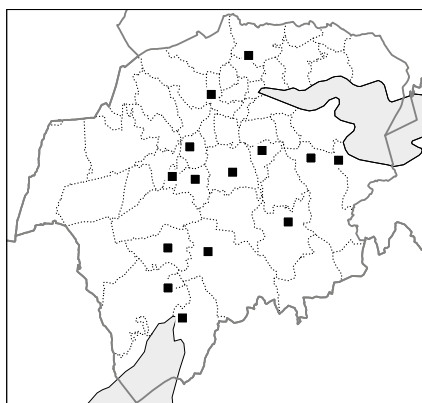

Fig. 50. Kyrkor uppförda under perioden 1760–1860, samtliga i murverk.

drev under flera år ivrigt kravet att den gamla timmerkyrkan skulle ersättas av en mera tidsenlig stenkyrka och bekostade senare en stor del av kyrkobygget och inredningen. Wennerstedt låg sannolikt också bakom att den ståtliga gustavianska kyrkan fick kungligt tillstånd att kallas Gustavskyrkan. Till den samtidiga kyrkan i Lerbäck, som uppfördes på kvarstående murar från den brunna äldre kyrkan, bidrog brukspatron Olof Burén (af Burenstam) på Skyllbergs bruk och hans släkt erhöll även patronatsrätt till kyrkan. Ännu bakom den först 1830–36 omdanade kyrkan i Stora Mellösa fanns en av traktens ståndspersoner, Carl Jacob von Schantz på Hjelmarsnäs. Det sena 1700-talets och det tidiga 1800-talets många aktiva donatorssläkter kom dessutom att i hög grad påverka kyrkorummens inredning och utsmyckning.

Ett intressant exempel på tidens kyrkobyggande är också den välbevarade brukskyrkan i Breven, uppförd 1840–42 av den dåvarande bruksägaren, överste J. A. Anckarsvärd, för att ”öka och bevara befolkningens moralitet och sedlighet”. Med sina många gjutjärnsdetaljer (fig. 54, 59) vittnar kyrkan även om järnbrukets skicklighet och mångsidighet. Kapellet ingår sedan 1928 i Askers församling.

Arkitekter och byggmästare

Genom kungliga förordningar 1759 och 1776 hade Överintendentsämbetet i Stockholm fått överinseende över det offentliga byggandet, till vilket även ombyggnad och nybyggnad av kyrkorna räknades. Därmed skulle förslag och ritningar rörande landets kyrkobyggnader insändas för granskning av de vid ämbetet verksamma konduktörerna och godkännas av överintendenten och Kungl. Maj:t. Kyrkorna skulle enligt påbud byggas i sten, dels med tanke på brandsäkerheten, dels för att spara på trä. Dispenser från kravet gavs enbart till församlingar som saknade tillgång till lämpligt stenmaterial, kunnig arbetskraft eller tillräckliga ekonomiska medel. I Närke tycks något dispensbehov inte ha funnits; någon träkyrka uppfördes inte under perioden.

När det gäller den tidiga periodens kyrkor finns från 1770-talets slut ritningar signerade av själve överintendenten Carl Fredrik Adelcrantz för Askersunds stadsförsamlings kyrka och för Hovsta och Kils (fig. 55) kyrkor. Från Överintendentsämbetet levererades även ritningar till bl.a. Axbergs, Ekeby och Rinkaby församlingar under 1760- och 1770-talen och till Svennevad och Lerbäck på 1780-talet. Svennevads kyrka ritades av konduktören Thure Wennberg efter ett lokalt förslag. För skedet efter 1820 finns ritningar av Jacob Wilhelm Gerss för bl.a. Tysslinge och Hammars kyrkor. En serie mycket intressanta, strängt nyantika förslagsritningar för Kumla kyrka utarbetades 1818–27 av tre olika arkitekter; Henrik Måsbeck, Carl Fredrik Sundvall och Pehr Lundmark. Som på många andra håll i landet förhöll man sig i församlingen dock kallsinnig till den extrema nyantika stilen och förkastade dessa förslag. Först ett av Axel Nyström 1828 utarbetat förslag, präglad av ett enklare men fortfarande stramt nyantikt formspråk (fig. 56), accepterades och stadfästes av Kungl. Maj:t. 1829.

Den omfattande byggnadsverksamheten krävde kunniga byggmästare eller murmästare. Den senare titeln var ännu fram mot mitten av 1800-talet den vanliga yrkesbeteckningen. För det förslag som insändes från församlingen för granskning svarade dessutom oftast den lokalt anlitade byggmästaren. I t.ex. Rinkaby hade det förslag som omarbetades vid Överintendentsämbetet 1778 utförts av murmästaren Olof Nygren. Den tydliga välrenommerade murmästaren var enligt yrkesregistret en av de då tio

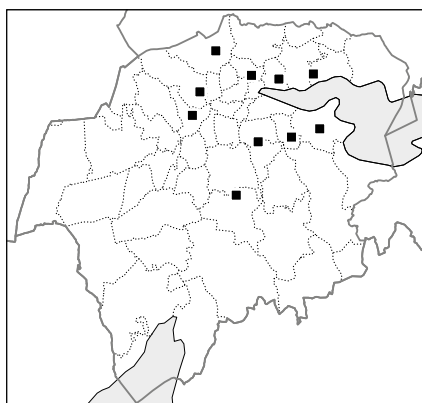
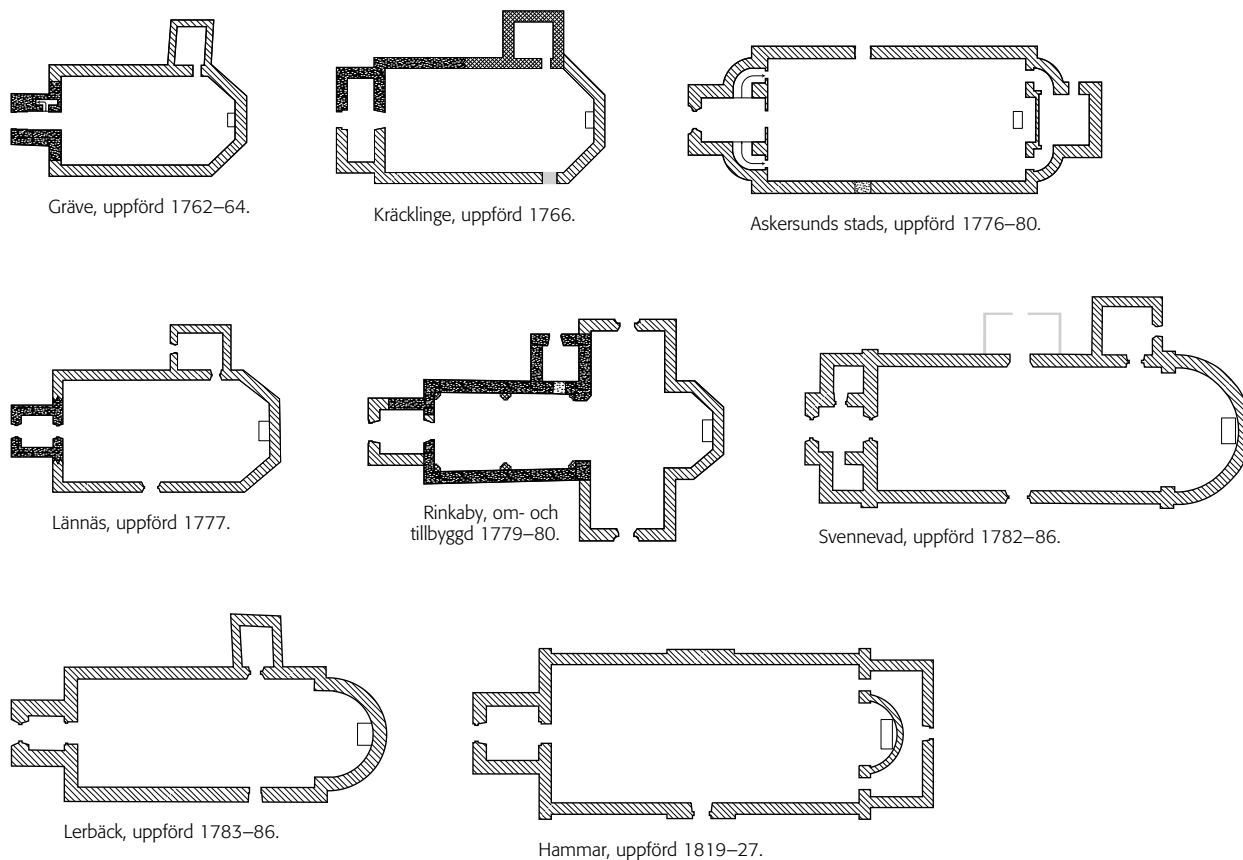

Fig. 51. Kyrkor som genomgått viktiga planförändringar under perioden 1760–1860, samtliga i murverk.

murmästarna i Örebro. För uppförandet av den stora kyrkan i Kumla (fig. 56) anlätades 1829 likaså en erfaren lokal murmästare, Johan Peter Pohl, och efter hans plötsliga död rådmannen och byggmästaren Pehr Lundmark i Örebro. Lundmark, som var arkitektutbildad och senare omtalas som stadsarkitekt i Örebro, var den som utfört det av församlingen 1827 avvisade förslaget.

Byggmästarna, som hade att effektuera ämbetets intentioner, följde sällan helt de av konduktörerna vid skrivbordet konstruerade förslagen. Församlingarna hade även i många fall mycket bestämda åsikter. Av ekonomiska skäl och brist på tillräckligt skickliga hantverkare förenklades t.ex. byggnaderna vanligen när det gällde mera avancerade arkitektoniska detaljer som portalomfattningar, listverk och tornkrön. Med ökande utbildning och ritningsskicklighet bland byggmästarna fick dessa också större möjlighet att genom egna förändringar sätta sin prägel på byggnaderna, och de insända förslagen behövde vid granskningen endast en mindre omarbetning och stilmässig uppdatering av ämbetets arkitekter.

Planformer och stilutveckling

I fråga om planformer ansluter Närkekyrkorna till det mellansvenska mönstret. Under hela perioden är långhus med västtorn den vanligaste typen. Den bibehölls i de flesta fall även vid ombyggnader. Undantag utgör kyrkorna i Rinkaby (fig. 52), som erhöll korsarmar, och Gällersta, där man nöjde sig med endast en sydlig korsarm.

När det gäller korpartiet dominerar ett tresidigt, polygonalt kor i både nybyggda och ombyggda kyrkor. Halvrunt kor förekommer i fyra kyrkor, rakt avslutat i fem och rundat korutsprång i tre kyrkor. Sakristior placerades i hälften av kyrkorna på traditionellt sätt i norr, i hälften bakom kor-

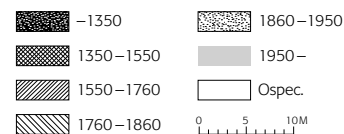

Fig. 52. Ett urval kyrkor uppförda eller förändrade under perioden 1760-1860 återgivna i skala 1:800.

Fig. 53. Vintrosa kyrka fick sin nuvarande nyklassicistiska exteriör vid en ombyggnad 1824–25 efter ritningar av Jacob Wilhelm Gerss vid Överintendentsämbetet. Tornet med sina tidstypiska ljudöppningar kröns av en lanternin av trä. Foto Estrid Esbjörnson 1999, ÖLM.

väggen. I Hammar, med kor i söder, och i Kumla (fig. 56) är korets rundel inskriven i byggnadskroppens rektangel, med sakristia och förråd bakom. Den stora kyrkan i Kumla är dessutom den enda som byggdes treskeppig.

Under den första perioden 1760–90 fick två nybyggda kyrkor speciellt utvecklade planer, nämligen Askersunds stadsförsamlings kyrka och Svennevad (fig. 52). I Askersund brann staden och dess träkyrka 1776 och kungaparet engagerade sig i nybyggnaden, som knappast annars hade blivit så stor och påkostad. Kyrkan fick också drottningens namn, Sofia Magdalena. Planen är klassicerande symmetrisk med elegant svängda partier i öst och väst. Formen har dock inte utnyttjats för koret, som har rak östvägg med bakomliggande sakristia. Ingen kyrka i Närke tog efter denna av överintendenten Adelcrantz använda, ovanliga planform.

Svennevads, av Wennberg ritade kyrka, byggd 1782–86, försågs med ett upphöjt, rundat kor av samma bredd som långhuset (fig. 52, 75). Korformen var som nämnts ett önskemål från socknens båda bruksägarfamiljer med tanke på de gravkor som skulle inrättas under golvet. Kyrkan, som är en av landets förnämligaste gustavianska kyrkor, betraktades redan av samtiden som ovanligt vacker. Så sent som på 1820-talet, då Kumla kyrkas nybyggnad diskuterades, önskade t.ex. församlingen här få Svennevads kyrka som förebild.

När det gäller exteriörerna utformades kyrkorna under den aktuella hundraårsperioden mycket likartat i hela landet med osmyckade fasader, regelbundet satta stora fönster, oftast rundbågiga, och symmetriskt placerade ingångar, vanligen i väster genom tornet och mitt på syd- och nordsidan. Fasaderna putsades vanligen vita, endast ibland förekommer ljust gult/gulvitt eller rosa. Långhuset var i periodens början vanligen täckta med brutna tak men fick från och med 1790-talet oftare sadeltak. I dag är vanligen kyrkorna från tiden plåtäckta, men från början var spån och skiffer vanliga. I Närke finns endast i några få fall spåntäckning kvar. Ett exempel är Askers kyrka, där långhustaket fortfarande är spåntäckt. I Svennevad ersattes exempelvis det ursprungliga spåntaket redan 1867 av skiffer.

Ett i exteriören markerat västtorn hör samman med den nyklassicistiska periodens kyrkobyggen. I Närke utgjorde tornen redan under medeltiden ett karakteristiskt inslag i landskapsbilden och i ett flertal fall behölls det gamla tornet vid nybyggnad eller ombyggnad av kyrkan i övrigt. Så har Axbergs, Gräve, Hackvads, Hardemo, Hovsta och Lännäs kyrkor kvar sina

medeltida torn (fig. 52). I Lillkyrka tillkom tornet först 1829 efter ritning av Pehr Lundmark, som även ersatte det medeltida tornet i Rinkaby.

Den typiska av Carl Hårleman på 1740-talet lanserade tornhuv och dess lika typiska efterträdare från 1700-talets slut, den klassicerande lanterninen på flackt eller plant torntak, finns båda företrädda i Närke. Elva torn med huvar är bevarade, sju från tiden 1760–90 och fyra från 1820–40, då typen egentligen blivit omodern. Viktig för introduktionen av den hårlemanska huvtypen var säkert den av Adelcrantz 1771 ritade stora huvn för S:t Nicolai i Örebro, utförd året efter och kvar till 1858. Även den med Adelcrantz namnteckning försedda ritningen till tornet i Kil 1778 är försedd med en elegant huv (fig. 55). 1909 förvanskades dock tornhuvn genom påbyggnad av en hög spira. 1778 gjordes också en motsvarande ritning till Rinkaby kyrka och vid det nämnda, betydligt senare uppförda västtornet behöll Lundmark den föreslagna tornhuvn endast något förenklad i detaljerna. Liknande utformning fick även Lundmarks tornbygge i Lillkyrka. Sannolikt var det församlingarnas önskemål som avgjorde att den äldre typen av tornhuv valdes.

Det av Lundmark ledda kyrkobygget i Kumla uppvisade däremot den moderna lanterninen på plant tak efter Nyströms ritning från 1829 (fig. 56). Redan vid 1820-talets mitt hade kyrkorna i Hammar, Tysslinge och Vintrosa (fig. 53) fått sina välproportionerade lanternintorn med tidstypiska, palladianskt tredelade ljudöppningar. Ritningen till Vintrosa utfördes som nämnts 1823 vid Överintendentsämbetet av Jacob Wilhelm Gerss. Även på den projektritning som insändes av byggmästaren Johan Holmberg finns det palladianska motivet men kombinerat med en traditionell tornhuv.

Stilhistoriskt förlorade klassicismen allmänt sin hegemoni på 1840-talet, då vissa arkitekter började experimentera med nymedeltida stilar. På landsbygden dröjde det dock normalt länge innan nygotiska motiv vann ankläng, och i Närke finns före 1860 inte många spår av dessa strömningar. Endast det nya torn som ritades 1858 för Askers kyrka har en nygotisk spira.

Kyrkorummets utformning

Till skillnad från de vanligen välbevarade exteriörerna har interiörerna under årens lopp moderniserats genom förändringar i inredning och färgsättning. Rummens karaktär av ljusa och öppna predikosalar enligt nyklassicismens ideal har dock behållits och många likaså tidstypiska inredningsdetaljer som altarprydnader och predikstolar återstår.

De nya kyrkorummens inredning fullbordades dock vanligen etappvis. Den nämnda förordningen från 1776 omfattade även inredningen med altare, predikstol, orgel och andra ”hufwudsakliga prydnader”, vilka liksom byggnaden skulle följa de rådande stilidealerna och ritningarna på samma sätt granskas och fastställas. Inte minst när det gäller dessa viktiga inredningsdetaljer kom de olika godsägarfamiljerna att genom sina donationer påtagligt prägla landskapets kyrkor.

I väntan på dessa kostsamma inventarier kom den gamla kyrkans altarpupsats och predikstol ofta till användning. Speciellt praktfulla arbeten behölls dessutom eller har senare återförts. I Axberg, Lillkyrka och Rinkaby återfinns t.ex. de gamla kyrkornas predikstolar, i Stora Mellösa och Tysslinge altarpupsatserna. Även i Snavlunda och Viby kom de gamla altarpupsatserna till användning men moderniserades här delvis. I Vintrosa ansågs såväl altarpupsatsen som predikstolen från 1755 vara stilmässigt tillräckligt moderna för att passa i den nya kyrkan 1825.

Speciellt intressanta interiörer från 1700-talets senare del återstår i

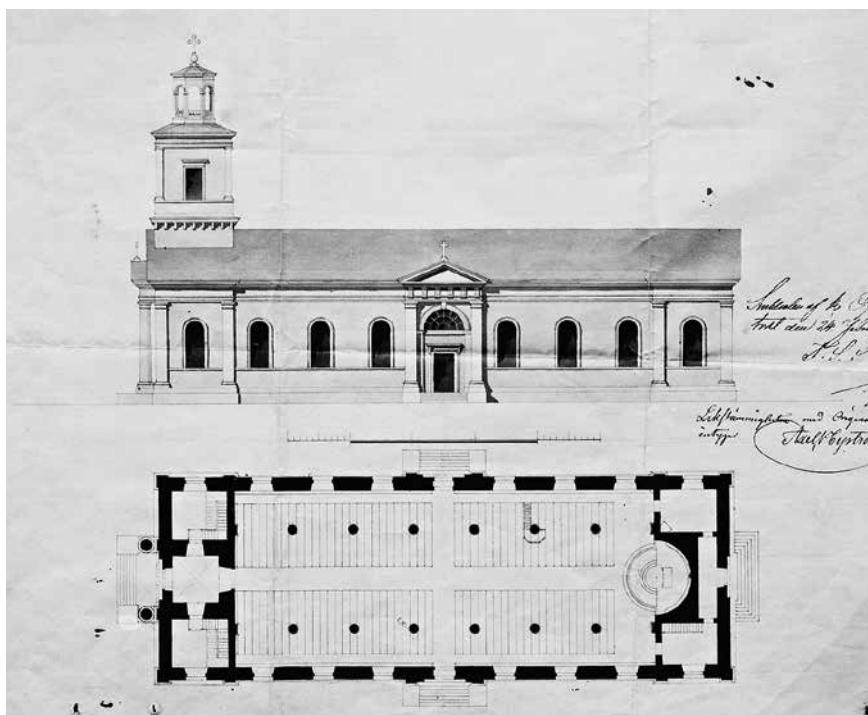

Fig. 54. Brukskyrkan i Breven i Askers församling uppfördes 1840–42. Kyrkan ingår i den välbevarade bruksmiljön, som är klassad som riksintresse för kulturmiljövården. Foto Estrid Esbjörnson 1999, ÖLM.

Fig. 55. ”Dessein till Kihls kyrkotorn”, signerad C. F. Adelcrantz 1778. Ritning i kyrkans arkiv. Foto ATA.

Fig. 56. Ritning till ny kyrkobyggnad i Kumla av Axel Nyström 1828, stadfäst 1829. Kyrkan, som drabbades av brand 1968, återuppbyggdes med användning av de gamla murarna. Exteriören behöll sitt ursprungliga utseende medan den helt förstörda interiören fick modern inredning och utsmyckning. Foto ATA.

Kräcklinge, Gräve och Svennevads kyrkor. I Kräcklinge präglas kyrkorummet av en provisiell rokoko genom draperimålningarna runt korfönstren, den 1768 skänkta altarpuppställningen med ett förgyllt kors framför altarmålningens himmel med moln och änglabarn, och den 1770 likaså skänkta predikstolen (fig. 57). I Gräve kyrka, även den färdig i mitten av 1760-talet, har däremot den något senare tillkomna inredningen en tydlig prägel av Överintendentsämbetets stilideal (fig. 58). Donator i samband med kyrkobygget var som nämnts Aleph Anrep på Åkerby och även den högklassiga korinredningen, som tillkom först efter hans död, bör ha bekostats av samma familj. I ensemblen ingår även det minnesmonument som änkan lät uppsätta över maken.

Exceptionell i sitt slag är den gustavianska interiören i Svennevads kyrka med sin praktfulla inredning från slutet av 1780-talet i svart och guld (fig. 75). Även inredningen bekostades här av donatorsfamiljen Wennerstedt på Skogaholm. Den ståtliga gravkonsten från 1600- och 1700-talen förstärker liksom den ovanliga färgsättningen kyrkans karaktär av gravkyrka. Till den ursprungliga inredningen hör också orgelfasaden till den orgel som bekostades av en syster till Wennerstedt.

Den altarprydnad som vanligen angavs på de schematiska interiör-ritningarna från Överintendentsämbetet var ett stort kors och det för tiden karakteristiska förgyllda korset med törnekrans eller strålsol, ibland med svepning, blev allmänt använt. Ytterst få har dock bevarats i landets kyrkor. Endast i Lillkyrkas klassicistiska interiör finns i Närke fortfarande det 1781 anskaffade stora korset kvar som enda altarprydnad. I Svennevad bör det stora kors som nu är uppsatt på sydväggen ursprungligen ha ingått i den ståtliga altarpuppställningen, där det några år senare ersattes av Pehr Hörbergs altartavla (fig. 75). Ett ståtligt exempel på de senare, svepduksprydda korsen fanns i den 1835 invigda kyrkan i Kumla, där det stod kvar ännu 1968, då det förstördes vid kyrkans brand.

I församlingarna önskade man emellertid om möjligt en målad altartavla som ersättning för korset, och i Närke kom de välbeställda donatorsfamiljerna att svara för inköp av ett flertal målningar av hög kvalitet.

Fig. 57. Interiören i Kräcklinge kyrka från 1766 präglas av senrokoko. Altaruppsatsen skänktes 1768, predikstolen 1770. Foto Estrid Esbjörnson 1999, ÖLM.

Fig. 58. I Gräve kyrka, uppförd 1762–64, återstår till stor del den förnämliga, klassicerande 1700-talsinredningen med anknytning till kyrkans donator Aleph Anrep på Åkerby. I ensamblen ingår även det epitafigum som uppsattes som minne över honom. Den öppna bänkinredningen tillkom 1899. Foto Estrid Esbjörnson 1999, ÖLM.

I Svennevad fick altaruppställningen genom den 1793 utförda altartavlan "Christi begrafning" av Pehr Hörberg ännu större monumentalitet (fig. 75). Målningen, som utgör nr 10 i Hörbergs verkförteckning, och alltså tillhör hans tidiga produktion, bekostades även den av Wennerstedt. Samma år bekräftade "herrsskapet på Nynäs", generalmajoren Coyet och hans hustru, sin ställning genom att likaså donera en målning av Hörberg, "Jesus väl-signar barnen", till Ekeby kyrka. Ytterligare en altartavla av den produktive kyrkomålaren, "Christi Bön i Örtagården", utförd 1810 som nr 77 av Hörbergs totalt 87 altartavlor, kom att pryda Rinkaby kyrka. Målningen hade beställts av greve Mörner på Esplunda för att ersätta mittpartiet i en äldre, 1787 utförd altaruppsats.

I Askers kyrka infälldes däremot 1826 en målning från 1742, "Nattvarden" av hovmålaren Georg Engelhard Schröder, i en för tiden stilenlig nyklassicistisk altaruppställning. Donatorer var här baron Rålamb och hans hustru på Bystads säteri. En motsvarande målning av Schröder hade 1790 skänkts till Axbergs kyrka av ägarna till Axhammars bruk. Även David Klöcker Ehrenstrahl blev genom en liten replik av "Korsfästelsen" i Stockholms Storkyrka från 1695 representerad i ett av periodens ombyggda kyrkorum. Målningen inköptes 1820 av Gällersta från Dylta bruk i samband med rivningen av brukskapellet där.

Fig. 59. Den välbevarade interiören i brukskyrkan i Breven präglas av den på 1840-talet rådande empirestilen. Speciellt intressant är altaranordningen med predikstolen placerad ovanför altaret i det halvrunda koret. Bakom skranket inrymdes ursprungligen en liten sakristia. Foto Estrid Esbjörnson 1999, ÖLM.

Korpartiets monumentala utformning motsvarades i kyrkorummets västparti av den stora läktaren, avsedd för såväl sittplatser som orgel. Under 1700-talets slut och 1800-talets början skaffade sig allt fler församlingar orglar. För många förblev det dock under lång tid en omöjlig investering. Ett alternativ blev att inköpa en begagnad orgel i väntan på en större och nybyggd orgel. Nästan samtliga orglar från den aktuella perioden har i senare tid utbytts och bakom de enstaka bevarade fasaderna döljer sig moderna orgelverk.

I Hammar bestämde man 1831 att inköpa en äldre orgel. Valet föll på den orgel med praktfull barockfasad som 1753 tillverkats för Kungsholms kyrka i Stockholm av orgelbyggarna Jonas Gren & Petter Stråle och som nu skulle utbytas. Fasaden är ännu bevarad. Detsamma gäller den klassicerande fasaden till den av Pehr Schiörlin i Linköping 1786 levererade orgeln till Svennevads kyrka. Här har också läktarpartiet i övrigt behållits, till skillnad från i nästan samtliga övriga kyrkor (se nedan Restaureringar). I Askersund, Ekeby och Stora Mellösa anlidade församlingarna i början av 1840-talet den välrenommerade orgelbyggaren Per Zacharias Strand i Stockholm och i alla tre kyrkorna har fasaderna bevarats. Strand avled dock 1844 under arbetet med orgeln till Kumla kyrka och instrumenten färdigställdes av hans båda gesäller. I Kumla användes orgeln fram till 1959. Den undanställda fasaden förstördes senare tillsammans med kyrkans hela inredning vid branden 1968.

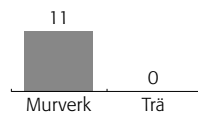
Ett exempel på återbruk är, liksom i Hammar, orgeln i brukskapellet i Breven. Den tillverkades ursprungligen för Högsjö brukskapell i Vingåker i Sörmland av den där bosatte organisten och orgelbyggaren Johan Samuel Strand 1836 men flyttades 1853 till Breven. Bakom den gamla fasaden finns numera som vanligt ett nytt orgelverk.

Interiören i Breven är liksom interiören i brukskapellet i Olshammar påfallande välbevarad och intressant. Den s.k. Birgittakyrkan i Olshammar, som sedan 1982 tillhör Hammars församling, fick sitt nuvarande utseende vid en ombyggnad 1785, då också den monumentala, klassicerande altarpredikstolen tillkom. I det betydligt yngre, 1842 färdigställda kapellet i Breven präglas kyrkorummet däremot av dåtidens empirestil. I det halvrunda korpartiet återstår även här den ursprungliga anordningen med predikstolen placerad ovanför altaret (fig. 59).

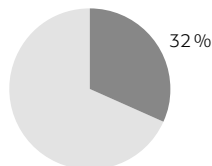
Altarpredikstolar var ingen allmän företeelse i periodens kyrkor men

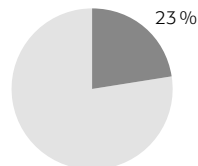
A. Nybyggda kyrkor.

B. Viktigare planförändringar av kyrkorum (ombyggnad av långhus/kor, tillbyggnad av korsarm/ar).

C. Andel nyuppförda kyrkor.

D. Andel kyrkorum som genomgått viktigare planförändring.

KYRKORNA 1760–1860 I SIFFROR

Diagrammen avser de 44 församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång. Dylta brukskapell övergavs varaktigt under perioden. Inga nya församlingar tillkom.

Under perioden byggdes 14 nya kyrkor, samtliga i murverk (A). Andelen nyuppförda församlingskyrkor vid periodens utgång utgjorde 32 % (14 st.) av det totala beståndet (C). Planförändringarna var 11 till antalet och rörde utslutande stenkyrkor av medeltida ursprung. Omgestaltningarna berörde främst kyrkornas korparti. Medeltidskyrkan i Rinkaby omgestaltades 1779–80 med ett nytt korparti samtidigt som rymliga korsarmar tillfogades i norr och söder. Av de församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång hade således 23 % (10 st.) planförändrats (D).

blev en lämplig lösning i framför allt små eller trånga kyrkorum. I det långsmala kyrkorummet i Norrbyås, där kyrkan ombyggdes 1817 av stadsarkitekten Pehr Lundmark, fanns t.ex. en altarpredikstol fram till 1880-talet. Kombinationen har liksom i Norrbyås senare vanligen upplösts och ytterst få altarpredikstolar är bevarade i landet.

Källor och litteratur

Akter och handlingar om de enskilda kyrkorna i ATA och i Sveriges Kyrkors arkiv, ATA.

Andersson, Lars: "Kyrkor och socknar", i *Från bergslag och bondebygd 1986–87*.

Edholm, Dag W: "Till prydnad för Guds hus och förbättring av kyrkosången – 600 år av orgelhistoria i länets kyrkor", i Esbjörnson, *Kyrkor i Örebro län*.

Esbjörnson, Estrid: *Kyrkor i Örebro län. En vägledning till Svenska kyrkans kyrkobyggnader*, Örebro läns museum, 2000.

Saxon, Johan Lindström: *Närkes kyrkor i ord och bild*, 1928.

Strängnäs stift i ord och bild, 1948.

Sveriges Kyrkor, Närke. Se *Litteratur om Närkes kyrkor*, s. 84.

Ullén, Marian: *Pehr Hörberg, kyrkomålaren*, Konstakademien, utställningskatalog, 1998.

Ullén, Marian: "Ehrenstrahl, Schröder och Pehr Hörberg", i *Athena och Ares*, Statens Försvarshistoriska Museer, Skrift nr 3, 1999.

Kyrkorna 1860–1950

av Jakob Lindblad

Perioden 1860 till 1950 rymmer trots det begränsade antalet nya församlingskyrkor flera intressanta exempel på tidens kyrkobyggande. Av de fem nybyggda kyrkorna i Närke (fig. 60, tab. 5) är Hidinge kyrka en av landets tidiga nygotiska kyrkor (fig. 63), Olaus Petri kyrka i Örebro en av de sista (fig. 64). Här finns också Ferdinand Bobergs kyrka i Skagershult (fig. 77), en sorts replik inom kyrkobyggandet på dennes arkitektoniskt epokgörande brandstation i Gävle. Här finns också goda representanter för mellankrigstidens svenska småkyrkobyggande, som Hjortkvarns kapell och Adventskyrkan i Hallsberg (fig. 66). Totalt uppfördes under perioden åtta kapell (fig. 61).

Inom perioden ryms alltså två till karaktären olika grupper. En grupp bildar de stora murade kyrkor med i regel något slags nygotiskt formspråk, som uppförts för att fungera som församlingskyrkor. Den andra utgörs av de små kyrkor, ofta i trä och något nationalromantiskt formspråk, som uppförts långt från församlingskyrkan, kanske av någon lokalt bildad kapellstiftelse. Den första gruppen omfattar de äldre kyrkorna, den senare de yngre. Övergången ligger kring 1910. Den första gruppen består av kyrkorna i Hidinge (invid 1869), Skagershult (1878) och dess ersättare efter branden 1893 (invid 1896), Långbro (1901) och Olaus Petri i Örebro (1912). Intressant i sammanhanget är också Hackvads kyrka, som drabbades av brand 1902. Den medeltida kyrkan hade fått ett nytt långhus vid 1700-talets slut och efter branden återuppfördes kyrkan på de gamla murarna 1909–10 men är såväl exteriört som interiört (fig. 69) präglad av tidens jugendstil. Den senare gruppen består av de kyrkor och kapell som tillkom under 1900-talets första hälft. Ingen av dessa var dock församlingskyrka (fig. 61).

Församlingskyrkorna i Hidinge och Skagershult uppfördes som ersättning för äldre kyrkor. I Hidinge lämnades den gamla medeltidskyrkan öde när den nya uppfördes på annan plats men blev på 1930-talet renoverad och återinvid. I Skagershult fick likaså den gamla träkyrkan från 1600-talets mitt stå kvar och sattes åter i stånd 1927. Långbro och Olaus Petri kyrkor tillkom däremot för att tillgodose den växande stadsbebyggelsen i och kring Örebro och för att avlasta den otillräckliga Nicolaikyrkan. Olaus Petri blev kyrka för periodens enda nybildade församling. För Långbro behövde någon ny församling inte inrättas. Kyrkan uppfördes som gemensam församlingskyrka för Långbro och Ånsta, vilka sedan 1500-talet saknat egen kyrka, samt Eker, vars lilla kyrka, landskapets minsta, därefter delvis togs ur bruk.

Av den senare gruppens byggnader uppfördes Adventskyrkan i Hjortkvarn av församlingen för att på samma gång fungera som begravnings-

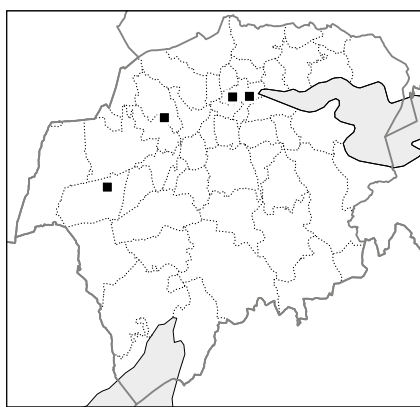

Fig. 60. Kyrkor uppförda under perioden 1860–1950, samtliga i murverk. I Skagershult uppfördes ny kyrka två gånger under perioden.

Hidinge nya	Nybyggnad	1866–69	Murverk
Skagershults nya	Nybyggnad (*)	1876–78	Murverk
Skagershults nya	Nybyggnad	1896	Murverk
Långbro	Nybyggnad	1900–01	Murverk
Örebro, Olaus Petri	Nybyggnad	1908–12	Murverk

Tab. 5. Nybyggnader och viktigare planförändringar under perioden 1860–1950, i kronologisk ordning. Endast kända årtal. Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, så vitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme. Ytterligare förklaringar till tabellen, se tab. 4, s. 54.

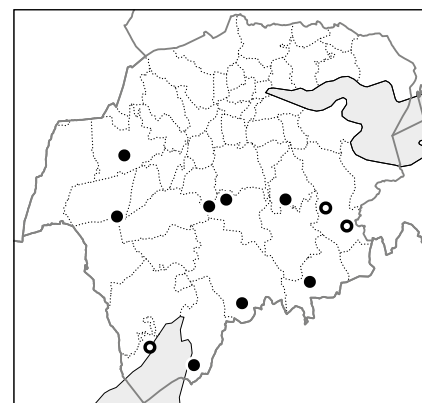
kapell på den ett halvsekel tidigare anlagda kyrkogården och som distriktskyrka för det intilliggande samhället. De övriga tillkom på enskilt initiativ. Porla kapell, Emiliakapellet, uppfördes som gåva till Porla brunn av en av styrelsemedlemmarna. Flera uppfördes av kyrkobyggnadsstiftelser, som saknade formella band till församlingen, men där ofta församlingens präst fungerade som drivande kraft eller som stiftelsens ordförande. De mindre kyrkorna och kapellen tillkom på platser i skogsområdena som tidigare saknat kyrka. Man observerar i ortnamnen Hjortkvarn, Mullhyttan och Porla brunn antydningar om verksamheter som varit av betydelse för orten.

Ett intressant förhållande som gäller båda perioderna framträder när man jämför utbredningen av kyrkor med det från samma periods början och framåt utbyggda järnvägsnätet. Av de aktuella kyrkobyggnaderna har alla utom en varit belägna i direkt närhet till järnvägen. I t.ex. Skagershult, Mullhyttan och Hallsberg har socknens viktigaste bebyggelsecentra efter järnvägens tillkomst förflyttats till området kring stationen.

Församlingskyrkorna i Hidinge och Skagershult (1878) uppfördes efter ritningar av Carl Lundmark i Örebro. Stadsarkitekten Magnus Dahlander i Örebro svarade för Långbro kyrka liksom för den återuppbyggda kyrkan i Hackvad. För Skagershults nya kyrka 1896 anlätades arkitekten Ferdinand Boberg från Stockholm. Olaus Petri ritades av lektorn Adolf Kjellström i Örebro under medverkan av arkitekten Axel Herman Hägg, då verksam och bosatt i England. Av de små kyrkorna ritades Mariedamms kapell av arkitekten Olov Stylin i Örebro, Porla kapell av Axel Kinell i Skövde och Hallsbergs Adventskyrka av Lars Arborelius i Örebro. De övriga fyra är alla ritade av samma arkitekt, Karl Martin Westerberg i Stockholm. Vid sidan av denne ser man alltså en tydlig representation av regionalt verkssamma arkitekter.

Kyrkorna speglar de olika tendenserna inom periodens arkitekturhistoria. Hidinge kyrkas nygotiska formspråk är ännu något trevande. Detaljerna är gotiska, medan helheten präglas av klassicistiska proportioner. I Skagershult (1896), Långbro och Olaus Petri ses olika vägar att söka sig bort från den mer utpräglade nygotiken under 1800-talets senare del. I Skagershult anas inflytande från samtida amerikansk arkitektur i de tunga, slutna formerna. I Långbro, som i sin grundform visar inflytande från den fem år äldre kyrkan i Skagershult, visar detaljerna en vilja att efterlikna malarlandskapens tegelgotik medan det på tornet sitter en av gotländska kyrkor inspirerad takryttare. Anknytningen till östersjöländernas tegelarkitektur var vid sekelskiftet vanligt i tyskt kyrkobyggnade.

I Långbro kan man ana ungdomens intresse för vegetativa former. 1920-talsarkitekturens karakteristiska slanka kolonner, pilastrar och andra klassicistiska former kan märkas i Mullhyttans och Mariedamms enkla små kyrkobyggnader. På samma sätt kan man i Pålsboda och i Hallsbergs Adventskyrka ana modernismens reducerade dekor och kubistiskt förenklade former med skarpt skurna övergångar mellan olika ytplan. Men man kan också i de yngsta kyrkorna se hur nationalromantikens associationer till äldre inhemsk arkitektur lever kvar, i synnerhet i form av anknytningar

● KAPELL UPPFÖRDA FÖRE 1860:		
Hammar	<i>Olshammars kyrka (Birgittakyrkan)</i>	1600-talets första hälft
Asker	<i>Bysta gårdskapell</i>	1720-tal
Asker	<i>Brevens kapell</i>	1840–42
● KAPELL UPPFÖRDA 1860–1950:		
Skagershult	<i>Porla kapell (Emiliakapellet)</i>	1908
Hammar	<i>Dalmarks kapell</i>	(1920-tal)
Kvistbro	<i>Mullhyttans kyrka</i>	1926–27
Lerbäck	<i>Mariedamms kapell</i>	(1930)
Bo	<i>Hjortkvarns kyrka (Adventskyrkan)</i>	1933
Sköllesta	<i>Pålsboda kyrka</i>	1934–36
Hardemo	<i>S:t Olofs kapell</i>	1935
Hallsberg	<i>Adventskyrkan</i>	1944

Fig. 61. Bevarade kapell uppförda före 1860 och 1860–1950, med 1950 års församlingstillhörighet. Tillkomstår inom parentes anger att byggnaden har en annan förhistoria. Stommen till Mariedamms träkapell utgörs av en skolbyggnad, flyttad och ombyggd 1930. Porla kapell uppfördes 1908 på initiativ och bekostnad av styrelsemedlemmen Selim Heijkensköld som en noggrann kopia av det jämnt 200 år äldre kapellet vid dennes släkts bruk Malingsbo i Dalarna. Brunnbolaget överlämnade 1947 kapellet till en för detta inväntad stiftelse.

Fig. 62. Långbro kyrka från syd-väst. Kyrkan byggdes 1900–01 efter ritningar av Magnus Dahlander, stadsarkitekt i Örebro. Långbro och Ånsta socknar vid Örebro hade sedan medeltidens slut delat kyrkorum med stadsborna i Nicolaikyrkan. På 1800-talet ökade stadsbefolkningen liksom trängseln i stadskyrkan. Som komplement byggdes en ny kyrka för Långbro och Ånsta samt Eker, vars kyrka var mycket liten. Det asymmetriskt ställda tornet, de höga fönstren i västgaveln och andra detaljer visar försök att skapa ett kraftspel mellan olika tyngdpunkter i byggnaden. Äldre foto av Sam. Lindskog, ATA.

Fig. 63. Hidinge nya kyrka, interiör mot öster. När Hidinge medeltida kyrka blev alltför trång byggdes en ny 1866–69 på annan plats i socknen. Ritningarna utfördes av arkitekten Carl Lundmark i Örebro och bearbetades av stadsarkitekt Fridolf Wijnblad. Kyrkan präglas genomgående av ett nygotiskt formspråk även om det ljusa och symmetriska kyrkorummet återger drag som var utmärkande i nyklassicismens kyrkor. Det djupa och rikt fönsterförsedda koret utgör tydligt blickfång. Innertaket är brutet i raka plan och har synliga, dekorativa takstolsdetaljer. Båda korsarmarna var ursprungligen öppna mot kyrkorummet. Foto Estrid Esbjörnson 1999, ÖLM.

till den lokala bygden, som i Pålshöda, där kyrkans exteriör och klockstapel efterbildar församlingskyrkan i Sköllersta, eller som Hallsbergs Adventskyrka, där det uppåt avsmalnande tornet efterliknar de tidigmedeltida tornen i Mosjö i Närke och Bjälbo i Östergötland.

I den första gruppen har samtliga kyrkor torn. De äldsta har tornet placerat rakt i väster, i Skagershult (1896) och Långbro har det förflyttats österut som sidoställt torn vid långhusets södra sida medan tornet i Olaus Petri placerats över korsmitten (fig. 64). I den andra, yngre gruppen, har de flesta kyrkorna däremot klockstapel, någon takryttare. Torn med traditionell placering vid kortsidan mitt emot altaret återkommer dock i de yngsta kyrkorna, i Hjortkvarn och Hallsbergs Adventskyrka.

Alla de äldre kyrkorna och de flesta av de yngre kyrkorna har ett i interiören från långhuset klart avskilt korparti, i den yngre gruppen dock i allmänhet proportionellt mindre (fig. 65). Korsarmar förekommer bland de äldre kyrkorna, Olaus Petri har dessutom sidoskepp, men saknas däremot i den yngre gruppens kyrkor. I Pålshöda antyds en korsarm genom samlings-salens sidoställda placering.

I periodens kyrkobyggnader kan man märka hur nya utrymmen börjar komplettera det egentliga kyrkorummet. I Olaus Petri finns i nordväst ett ursprungligt dopkapell som öppnar sig med en båge mot kyrkorummet. Ett motsvarande fanns ursprungligen även i tornets bottenvåning i Långbro. I Mullhyttan och som nämnts i Pålsboda finns i väster respektive söder samlings-salar som efter behov kan införlivas med eller avskiljas från kyrkorummet.

Samtliga kyrkor har altaret i öster utom Hallsbergs Adventskyrka. Den är orienterad med koret i väster så att tornet med huvudingången i öster reser sig i fonden av gatan. I periodens två första kyrkor ligger huvudportalen i kyrkans mittlinje i väster. I Skagershult (1986) och Långbro har en

Fig. 64 a–b. Olaus Petri kyrka i Örebro, byggd 1908–12 och ritad av lektorn i Örebro Adolf Kjellström och den i England verksamme Gotlandsfödde arkitekten Axel Herman Hägg. I likhet med många växande svenska städer vid denna tid delades stadsför-samlingen och Olaus Petri byggdes för de norra stadsdelarna. Den är en av de sista nygotiska kyrkorna i landet och är rikt utformad med centraltorn, korsarmar, förhöjt mittskepp, kor-omgång och murade valv. Äldre foto av Sam. Lindskog, ATA, resp. Estrid Esbjörnson 1999, ÖLM.

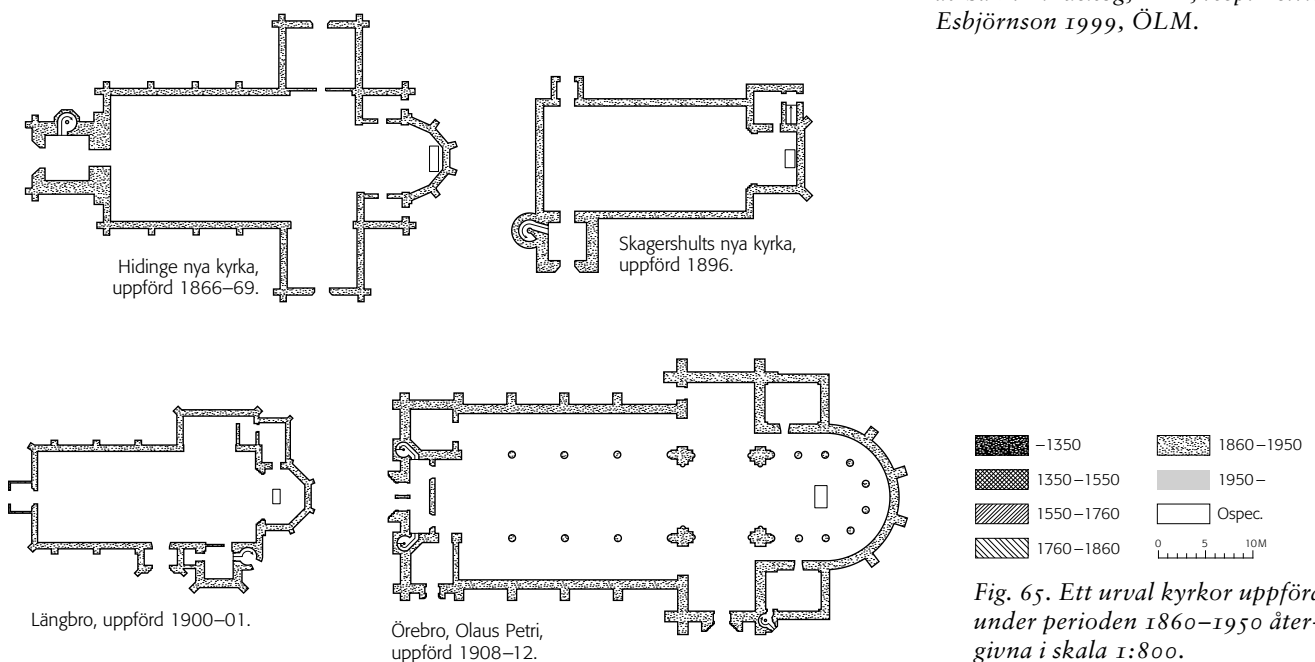

Fig. 65. Ett urval kyrkor uppförda under perioden 1860–1950 åter-givna i skala 1:800.

märkbar nedtoning av mittaxeln skett och den viktigaste portalen har förlagts till sydfasaden. I dessa kyrkor har samtidigt västfasaden utnyttjats för stora fönster genom att orgeln placerats asymmetriskt vid ena sidan. Med undantag av Mullhyttan, där samlingsalen ligger i väster och huvudportalen i norr, har dock samtliga av den yngre gruppens kyrkor givits en symmetrisk uppbyggnad med huvudportalen i byggnadens mittaxel.

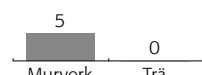
Kyrkorummens utformning blev steg för steg rikare och mera dekorerad. I Hidinge nya kyrka är innertaket brutet i olika vinklade plan, som ett steg bort från de sedan 1700-talet helt dominerande släta trätunnvalven. Den mörka träinredningen med finskurna detaljer kontrasterar mot de ljusa och släta innerväggarna. Fönstren framhäver genom sin varierade placering de olika karaktärerna hos rummets delar. I kyrkorna från sekelskiftet 1900 uppträdde målad dekor på väggarna och innertaket fick en än rikare form med konstfullt skurna synliga takstolar. Olaus Petri kyrka täcks helt av murade kryssvalv, där i stället valvstrålarna skapar ett rikt linjespel. Inredningen blev samtidigt mindre framträdande i rummet. Läktarna har gärna dragits in i tornets övervåning. Bänkinredningen saknar dörrar. Predikstolen i Långbro och Olaus Petri saknar ljudtak. Altaruppsatserna har fått mindre format än tidigare för att inte dominera altaret. Till 1896 års kyrka i Skagershult flyttade man altaruppsatsen, predikstolen och andra inredningsföremål från gamla kyrkan (delvis återförda på 1960-talet). Medan de andra kyrkorna fått helt ny inredning såg man här till de äldre föremålens historiska och konstnärliga värden.

I de yngre kyrkorna blev formerna åter mera sparsamma. Innertakens släta träpanel kunde få olika form och även tunnvalv började återkomma. I Hjortkvarn har innertaket en treklöverbladsform medan det likaledes tredelade innertaket i Adventskyrkan i Hallsberg har en mera otraditionell form.

Fönstren blev åter mera jämnt fördelade över rummet. Inredningen gavs slätare och rakare former än tidigare. Altaret i Emiliakapellet i Porla brunn markeras av en stor altartavla med motivet Den gode herden i form av en vit gipsrelief, vilket inte var ovanligt i kyrkor vid samma tid. I några andra kyrkor utgör en glasmålning fondmotiv bakom altaret medan Adventskyrkan i Hallsberg har en huggen relief i betong. Motivet är Kristus som förkunnare av skulptören Rolf Kjellberg. Bänkarna var även i de yngre kyrkorna öppna utom i Hallsbergs Adventskyrka där de utformades med bänkdörrar. Detta var vid denna tid vanligare i restaurerade äldre kyrkor än i nya, men de visar på den för perioden 1860–1950 karakteristiska viljan att kombinera nya formspråk med valda motiv från äldre kyrkoarkitektur.

Fig. 66 a–b. Adventskyrkan i Hallsberg byggdes 1944. I samband med järnvägens tillkomst växte nya samhällen upp. Ofta låg de på stort avstånd från sockenkyrkan och försågs med kapell, som inte blev egna församlingskyrkor utan fungerade som distriktskyrkor. För den nya tätorten Hallsberg ritade arkitekten Lars Arborelius i Örebro en kyrka som på många sätt anknyter till traditionellt kyrkobyggnande men samtidigt visar inflytande från samtida modernistisk arkitektur. Foto Estrid Esbjörnson 1999, ÖLM.

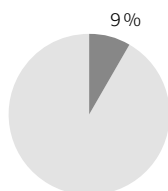

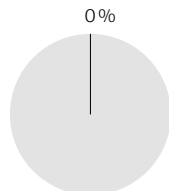
A. Nybyggda kyrkor.

B. Viktigare planförändringar av kyrkorum (ombyggnad av långhus/kor, tillbyggnad av korsarm/ar).

C. Andel nyuppförda kyrkor.

D. Andel kyrkorum som genomgått viktigare planförändring.

KYRKORNA 1860–1950 I SIFFROR

Diagrammen avser de 47 församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång, inklusive både de gamla och nya kyrkorna i Hidinge och Skagershult. Ny församling tillkom under perioden i Örebro norra med den därtill hörande Olaus Petri kyrka (församlingen ändrade 1925 namn till Olaus Petri).

Under perioden byggdes fem nya kyrkor, samtliga i murverk (A). I Skagershult uppfördes ny församlingskyrka två gånger. En stenkyrka stod färdig 1878 på ny kyrkplats. Den brann nyårsnatten 1893 och raserades därefter. Den nuvarande kyrkan uppfördes 1896. Andelen nyuppförda församlingskyrkor vid periodens utgång utgjorde 9 % (4 st.) av det totala beståndet (C). Inga planförändringar har registrerats (B, D).

Källor och litteratur

Akter och handlingar i ATA och Sveriges Kyrkors arkiv, ATA, samt publicerade korta vägledningarna över i avsnittet berörda kyrkor. Muntliga upplysningar av Alf Pettersson, Laxå, ang. Porla kapell.

Esbjörnson, Estrid: *Kyrkor i Örebro län. En vägledning till Svenska kyrkans kyrkobyggnader*, Örebro läns museum, 2000.

Harbe, Daniel: *Skagershult. En Närke socken*, 2 uppl., 1947.

Hidinge nya kyrka, red. Reinert Reinestam, 1969.

Illerstad, Lennart: *Nya svenska kyrkor, 1, Svealand*, Rapport RAÄ, 1990.

Kilström, Bengt Ingmar: *Olaus Petri kyrka*, 1987.

Lindblad, Jakob: "Nybyggda kyrkor 1860–1950", i *Närke. Landskapsrapport*, otryckt rapport, 1997.

Lindblad, Jakob: "Kyrkorna 1860–1950", i *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria*, red. Markus Dahlberg och Kristina Franzén, RAÄ, 2008.

Lindblad, Jakob: *470 nya kyrkor. Bidrag till Sveriges arkitekturhistoria 1850–1890*, Studier till Sveriges Kyrkor 2, RAÄ, 2009. Diss.

Skogner, T.: "Skagershults kyrkor", i *Till hembygden. En julbälsning till församlingarna i Strängnäs stift från Stiftsrådet 1928*.

Sveriges Kyrkor, Närke. Se *Litteratur om Närkes kyrkor*, s. 84.

Restaureringar från 1800-talets slut till i dag

av Henrik Lindblad och Ingrid Sjöström

Liksom i landet i övrigt speglar hanteringen av de befintliga kyrkorna i Närke både samhällets och smakens utveckling och skiftningar. I begreppet restaurering ryms många typer av ingrepp, alltifrån nödvändigt underhåll och tekniska installationer för ökad komfort och förbättrade funktioner till förändringar i inredning, färgställning och rumsdisposition av estetiska eller liturgiska skäl. I Närke finns många exempel på kyrkor som förändrats i flera etapper med 20–30 års intervall. Det som åstadkommits under föregående generation ändras ofta av den följande. Från tiden kring 1900 började dock kyrkornas kulturhistoriska värden att uppmärksammas alltmer. Att helt eller delvis återställa kyrkorummets karaktär genom att avlägsna förvanskande tillägg blev emellertid ett ofta använt argument för nya förändringar.

Fem exempel på restaureringar

TÅNGERÅSA

Den medeltida träkyrkan (fig. 16) restaurerades 1884 av Carl Möller, arkitekt vid Överintendentsämbetet och sedermera riksantikvarie och chef för Byggnadsstyrelsen, som 1918 ersatte Överintendentsämbetet. Resultatet av Möllers arbete i Tångeråsa blev en tidstypisk omgestaltning med väggpanel, nya öppna bänkar och dekormåleri (fig. 67). Redan 1904 blev Möllers inredning starkt kritiserad av Örebros stadsarkitekt Magnus Dahlander, vilken hävdade att interiörens färggranna ”snickerifabriksalster” förtog besökaren den stämning som exteriören framkallat. Då kyrkans interiör restaurerades 1935 av arkitekt Otar Hökerberg rensades följaktligen 1800-talsinredningen bort till förmån för ett återskapande av rummets tidigare barockkaraktär från 1600- och 1700-talen (fig. 68).

RINKABY

Den medeltida kyrkan hade 1779–80 tillbyggts med ett nytt kor samt korsarmar (fig. 52) och fick samtidigt en ny, fast inredning. 1899–1900 omgestaltades kyrkorummet genomgripande efter förslag av arkitekt Gustaf Petterson vid Överintendentsämbetet. Fönster, dörrar och golv byttes ut, de slutna bänkarna byttes mot öppna, brunbetsade bänkar och långhusets valv och samtliga innerväggar dekormålades. Vidare revs orgelläktaren till förmån för en ny och ytterligare en läktare med underbyggd sakristia uppfördes i norra korsarmen. Den gamla sakristian byggdes samtidigt om till värmekammare. Vid en renovering 1952 avlägsnades väggarnas och valvens kvadermålning. I början av 1990-talet, då kyrkan restaurerades under

Fig. 67. Interiör av Tångeråsa medeltida träkyrka efter restaureringen 1884 av Carl Möller. Foto Sam. Lindskog, ATA.

ledning av arkitekt Jerk Alton, Kumla, försågs västläktaren med en underbyggnad, armaturen förnyades delvis och ett fristående altare placerades framför det äldre altaret. Den befintliga färgsättningen av inredningen bibehölls, med accenter i rött, grönt, blått och guld.

KVISTBRO

Träkyrkan, som uppfördes 1662, var väl tilltagen i storlek och har senare inte behövt utvidgas (fig. 43–44). En omfattande restaurering genomfördes 1891–93, ledd av arkitekt P. Andersson i Örebro. Värmekaminer installerades, den gamla bänkinredningen ersattes av tidsenliga öppna bänkar, väggar och tak kläddes med pärlspåntpanel och dekorerades med schablonmåleri. Några år senare målades kyrkan utvändigt med grå oljefärg. 1954–56 skedde en ny genomgripande restaurering, ledd av arkitekten Karl Martin Westerberg i Stockholm. Ambitionen var då att återställa 1600-talets interiör. Pärlsponten togs bort och en ny sluten bänkinredning och en ny altarring sattes in. Målningarna på väggarna och innertaket togs fram och kompletterades delvis. Altaruppsatsen ändrades och fick tillsammans med predikstolen tillbaka den ursprungliga färgsättningen. Utvändigt försågs byggnaden med nya furuspån och fasaderna återfick sin faluröda färg.

GÖTLUNDA

1700-talskyrkan, som inrymmer partier av medeltida murverk i tornet och långhusets västra del (fig. 45), restaurerades 1897 efter ritningar av Stockholmsarkitekten Agi Lindegren. Främst berördes interiören, som omvandlades i nybarock, och fick ny altaruppsats, nya bänkar och rik takdekor. Vid den restaurering som genomfördes 1948–49 av arkitekt Bernhard Schill respekterades den av Lindegren helt präglade interiören och dekormåleriet bevarades. Det enda större ingrepp som gjordes var ombyggnad av orgelläktaren.

HOVSTA

Den medeltida stenkyrkan, förlängd åt öster på 1770- och 1780-talen, har restaurerats ett flertal gånger med varierande målsättningar. Den rika bemålning av kyrkorummet i jugendbarock som tillkom under Magnus Dahlanders restaurering 1910–11 övermålades 1951, då Karl Martin Westerberg sökte att ge kyrkan en stramare klassicistisk prägel. Då tillkom bl.a.

Fig. 68. Tångeråsa kyrka. Vid Otar Hökerbergs restaurering 1935 återskapades kyrkorummets tidigare barockkaraktär. Foto Sam. Lindskog 1935, ATA.

korets blocklika altare. Under senare restaureringar, Jan Helgstrands 1975 och Jerk Altons 1981 och 1994, har moderna inslag tillkommit, däribland det flyttbara altaret från 1994, anpassat till nyare liturgiskt bruk. Bänkarna samt färgsättningen, med blått innertak, tillkom också vid denna tid. Samtidigt har äldre inventarier lyfts fram och konserverats.

Tidstypiska tendenser

I de anförda exemplen finner man många återkommande drag. Under 1800-talets slut, då eftermedeltida inredningar inte var särskilt högt skattade, gjordes gärna ganska drastiska förändringar i kyrkorummen. Vid 1900-talets början, då den antikvariska kunskapen och medvetenheten ökade, växte kritiken mot dessa hårdhänta omgestaltningar. Med stöd från Överintendentsämbetet blev många av kyrkorna då "återrestaurerade" till ett äldre utseende. Samma mönster upprepades på 1930- och 1940-talen då man reagerade mot det tidiga 1900-talets ingrepp och tillägg. Väggar och valv fick då ofta en enfärgad, sober kulör i grått, beige eller brutet vitt. Interiören kunde samtidigt berikas med en monumentalmålning eller glasmålning av någon samtida konstnär. Från 1970-talet och senare var det efterkrigstidens stilgrepp som omvärderades och ändrades. Tångeråsa (fig. 67–68), Kvistbro, Hovsta och Rinkaby exemplifierar dessa ständiga svängningar i restaureringsidealerna. Endast Götlunda har sin sena 1800-talsinredning bevarad.

I Närke utfördes de flesta restaureringar under två tidsperioder, 1930-talet och 1950-talet. Under tiden 1850–1900 gjordes drygt 30 större restaureringar, 1900–1930 ett tjugotal, medan det utfördes över 20 enbart under 1930-talet. I landet i övrigt var restaureringsaktiviteten större vid tiden kring sekelskiftet 1900 än på 1930-talet. Kanske kan en förklaring vara att den dåvarande landsantikvarien i Örebro län, Bertil Waldén, var starkt pådrivande i restaureringsfrågan.

Att så många restaureringar genomfördes i Närke på 1950-talet, ett drygt tjugotal, stämmer med skeendet i övriga landskap. Det fanns ett uppdammt behov efter krigsåren och ekonomin började återhämta sig. Under 1940-talet hade endast fyra mindre restaureringar genomförts. Från 1960-talet och framåt har antalet per decennium legat kring 10–12.

Fig. 69. Hackvads kyrka återuppfördes i ny gestaltning av Magnus Dahlander efter en brand 1909–10. Det av dåtidens jugendstil präglade kyrkorummet har fått behålla sin enhetliga karaktär. Foto Estrid Esbjörnson 1999, ÖLM.

Under de senaste fyrtio åren har man strävat efter att restaurera kyrkorna relativt återhållsamt och respektera de olika tidslagren. Samtidigt har man sökt att tillgodose församlingarnas önskemål om möblering anpassad till nyare liturgiska bruk, exempelvis framflyttat fristående altare, så att mässan kan firas med prästen vänd mot församlingen (fig. 70). Praktiska behov som ofta tillgodoses är ökad bekvämlighet i bänkarna, bättre akustik, belysning och uppvärmning, förbättrad förvaring för textilier och andra lösa inventarier samt anordningar för ökad tillgänglighet, utrymning och stöld och brandsäkerhet. Därtill kommer givetvis de ständigt återkommande löpande underhållsbehoven.

Restaureringsarkitekterna

Restaureringsverksamheten i Närke inleddes med den långvariga och omfattande restaureringen av S:t Nicolai kyrka i Örebro, som pågick under närmast hela 1800-talets andra hälft, och som därigenom också kom att öka den omgivande bygdens intresse för en modernisering av sockenkyrkorna. Ansvarig för förändringarna av S:t Nicolai var den lärde och arkitekturkunnige lektorn vid stadens Tekniska gymnasium, Adolf Kjellström. Kjellström följde tidens medeltidsromantiska doktrin och sökte ge 1200-talskyrkans exteriör en tydligare gotisk prägel, närmast av engelskt snitt. Även interiören berikades genom glasmålningar och dekormåleri på väggar och valv.

Bland de få arkitekter från Stockholm som före år 1900 hade restaureringsuppdrag i Närke märks Carl Möller med restaureringen i Tångeråsa 1884 (fig. 67) samt Kungliga bibliotekets arkitekt F.G.A. Dahl, som ledde arbetet med att flytta och restaurera Ramundeboda träkyrka 1898–99 (fig. 41), vilken fick en mer central placering i Laxå samhälle. Även om en del av Dahls inredning tagits bort vid senare restaureringar är ovanligt mycket av kyrkorummets 1800-talsdekor bevarad.

Det följande decenniet dominerades av stadsarkitekten i Örebro, Magnus Dahlander. Han ledde arbetena vid sju av kyrkorna under åren 1902–12, i tidsföljd Hammar, Hardemo, Ekeby, Vintrosa, Hovsta, Glanshammar och Edsberg. Föga återstår av hans insatser i dessa kyrkor. Mer är bevarat i Hackvads kyrka, som Dahlander återuppbyggde 1909–10 efter en brand 1902. Endast murarna återstod av kyrkan, vars torn var medeltida och långhuset från 1700-talets slut. Med utnyttjande av murarna reste Dahlander en nybyggnad med hög takresning och ett harmoniskt treskeppigt kyrko-

rum med vitputsade valv och väggar och få men utsökta detaljer, präglade av den nya jugendstilen (fig. 69). I Glanshammar med dess rika interiör från medeltid och renässans arbetade Dahlander mer antikvariskt återhållsamt.

Under de närmast följande decennierna anlätades några av de ledande Stockholmsarkitekterna vid Byggnadsstyrelsen. Viby restaurerades 1915 och 1933 av Otar Hökerberg med både samtida dekor i nya glasfönster och återgång till äldre utseende i inredningen. Även i Tångeråsa 1934–35 tillämpade Hökerberg en liknande målsättning (fig. 68). Bror Almquists huvudlinje då han 1924 restaurerade Hallsbergs nyklassicistiska kyrka var att eliminera all dekormålning från 1890-talet.

Sigurd Curman, riksantikvarie och tongivande både som teoretiker och praktiker inom restaureringsfacket, och hans medarbetare Erik Fant hävdade vikten av att respektera alla tidsskikt i en byggnad och att väga samman nytt och gammalt i en harmonisk helhet. 1800-talets tillskott skattades dock fortfarande lågt. I Närke genomförde de tillsammans 1927 en uppmärksam renovering av den gamla träkyrkan i Skagershult, som övergivits då den nya uppfördes på 1890-talet. Erik Fant ansvarade dessutom på 1930-talet för de ambitiösa restaureringarna av S:t Nicolai och Olaus Petri i Örebro samt 1951–52 av Sofia Magdalena kyrka i Askersund.

Till Stockholmsarkitekterna hör även Karl Martin Westerberg, som utförde ett tiotal restaureringar i Närke under perioden 1934–58, de tidigaste i Hammar och Olshammar. I Hbirammar togs Dahlanders dekormålningar bort och den klassicistiska kyrkan återfick sin vita interiör. Som blickfång tillkom en figurrik monumentalmålning i koret. På 1930-talet var Westerberg även anlita i Ekeby och i Askersunds landsförsamlings kyrka, på 1940-talet i Edsberg, och på 1950-talet i Brevens bruk (fig. 59), Hovsta, Kvistbro, Norrbyås samt Gällersta. I Kvistbro återställdes som nämnts till stor del den ursprungliga barockinteriören. En tidstypisk åtgärd som Westerberg och hans samtida genomförde i de flesta kyrkorna var att ersätta de öppna bänkar som insatts vid 1800-talets slut med slutna kvarter efter förebild av den äldre inredningen. Stockholmskollegan Einar Lundberg arbetade med liknande inriktning som Westerberg i de sex Närkekyrkor där han var anlita 1937–57: Axberg, Lerbäck, Hallsberg, Knista, Kil och Sköllersta.

På 1950- och 1960-talen fortsatte man vid det trettiotal restaureringar

Fig. 70. Kumla kyrka blev liksom Hackvads kyrka ödelagd av brand. Vid Jerk Altons återuppbyggnad 1971–72 kunde den nyklassicistiska exteriören återskapas medan interiören helt nygestaltades. Dominerande inslag är Pär Anderssons stora korfresk och det av Birger Boman utförda triumfkrucifixet. Foto Estrid Esbjörnson 1999, ÖLM.

som då genomfördes att arbeta efter i princip samma riktlinjer. Många av de tidigare gjorda tillsatserna i kyrkorummen avlägsnades samtidigt som nya accenter tillkom. Två lokalt verksamma stadsarkitekter, Lars Arborelius i Örebro och Kurt von Schmalensee i Norrköping, bidrog med insatser i några av kyrkorna; Arborelius i Täby, Vintrosa och Gräve, von Schmalensee i Eker och i S:t Nicolai i Örebro (fig. 23). von Schmalensees insats i S:t Nicolai 1962–64 blev, till skillnad från den samtidigt genomförda omgestaltningen av Växjö domkyrka, relativt återhållsam. Det mesta av vad som tillkommit under Adolf Kjellströms restaurering hade redan till större delen tagits bort av Erik Fant 1936. von Schmalensees stilvilja är tydligast skönjbar i Engelbrektskapellet, med glasmålningar av Jan Brazda, som samarbetade med arkitekten även i Växjö.

Den mycket produktive kyrkobyggaren Rolf Bergh från Stockholm svarade 1959–60 för restaureringen av den nyklassicistiska kyrkan i Lillkyrka, med bl.a. väl anpassat nytt altare samt skåp under läktaren. I Ferdinand Bobergs nya kyrka i Skagershult från 1896 kände sig Bergh friare att 1963 ganska radikalt omvandla jugendinteriören med dess inslag av äldre inventarier från den gamla kyrkan. Dessa återfördes nu till den tidigare iståndsatta gamla kyrkan och ersattes med ett nytt altare, ny altarprydnad och ny predikstol i kalksten.

Under 1970- och 1980-talen var arkitekten Jan Helgstrand i Örebro verksam i sju av kyrkorna: Tysslinge, Vintrosa, Hovsta, Lerbäck, Kil, Axberg och Gällersta. Restaureringarna här har huvudsakligen varit inriktade på funktionsförbättringar med läktarunderbyggnader för förvaring, toalett och samlingsrum, samt förnyad färgsättning.

Helt dominerande i Närke under senare decennier har dock varit arkitekt Jerk Alton, Kumla, med drygt 20 restaureringar, den tidigaste i Ekeby 1964–65. Utöver tekniska installationer och insatser för ökad komfort utmärks restaureringarna av förändrad möblering enligt liturgiska önskemål samt en rik färgsättning av inredningen med inslag av förgyllning. Alton har ofta även ritat altarbord, kororglar, armatur och andra inventarier. Bland de många restaureringarna kan från olika decennier nämnas Stora Mellösa och Glanshammar från 1970-talet, Knista och Olaus Petri i Örebro (fig. 64) från 1980-talet, Rinkaby och Viby från 1990-talet och Vintrosa från år 2000. Till Altons insatser hör också återuppbyggnaden av Kumla kyrka 1971–72 efter den förödande brand som 1968 härjat kyrkan. Den nyklassicistiska exteriören från 1830-talet (fig. 56) kunde bibehållas medan den totalförstörda interiören helt nygestaltats och berikats med konstnärlig utsmyckning (fig. 70). Efter Altons pensionering har kontoret fortsatt sin verksamhet, nu under namnet Arkitektur och byggnadsvård.

Källor och litteratur

Akter och handlingar om de enskilda kyrkorna i ATA och i Sveriges Kyrkors arkiv, ATA. Upplysningar har också lämnats av Estrid Esbjörnson och Raoul Hjærtström, länsstyrelsen Örebro län.

Esbjörnson, Estrid: *Kyrkor i Örebro län. En vägledning till Svenska kyrkans kyrkobyggnader*, Örebro läns museum, 2000.

Lindblad, Henrik: ”Restaureringar. Översikt över restaureringar av Närkes kyrkor 1850–1989”, i *Närke. Landskapsrapport*, otryckt rapport, 1997.

Sveriges Kyrkor. Se *Litteratur om Närkes kyrkor*, nedan s. 84.

Åman, Anders: ”Restaureringar och receptionshistoria 1860–2000”, i *Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria*, RAÄ, 2008.

Närkes kyrkor

– kulturarv och bebyggelsehistoria

av Marian Ullén

Natur- och kulturgeografiska förutsättningar

Det centralt belägna slättlandet med omgivande skogsklädda bergsområden och övergångsbygder präglar den tydligt zonindelade landskapsbilden i Närke (fig. 2). I nordväst bildar Kilsbergen en markerad höjdrygg mot Värmland och västra Västmanland, i sydväst utgör Tiveden gräns mot Västergötland och i sydöst skiljer Tylöskog Närke från Östergötland. Geografiskt bildar det till ytan lilla landskapet Närke en skärningspunkt mellan Svealand och Götaland. Genom de talrika vattendragen och tillgång till de stora sjöarna Hjälmarens, Vättern och Skagern kom vattenvägarna att tidigt spela en stor roll för områdets utveckling. De viktiga landkommunikationerna genom Närke följde i sin tur de i nord-sydlig riktning löpande långa rullstensåsarna. Karakteristiska höjdstråk utgörs likaså av de s.k. drumlinerna i sydväst. Slättbygden är bebyggelsehistoriskt den äldsta delen med fast befolkning redan under stenåldern. Bebyggelsens tidiga lokalisering till höjdstråken framträder ännu tydligt genom slättlandets högt liggande kyrkor.

Den tydliga uppdelningen mellan odlingsbygd och skogsbygd har under århundradena präglat befolkningsutveckling och levnadsvillkor. Spår av lågteknisk järnframställning förekommer under hela järnåldern och järnhanteringen blev under medeltiden alltmer betydelsefull både i Lerbäcksbjergslagen i söder och i Lekebergslagen i nordvästra delen av landskapet. En viktig tillgång för bergsbruket var även skog till kolning.

Det ökande bergsbruket innebar en kontinuerlig befolkningstillväxt även i skogsbygden från slutet av 1500-talet och fram till och med 1800-talets mitt för att därefter snabbt plana ut (fig. 3). Från slutet av århundradet miste järnhanteringen alltmer i betydelse och många av järnbruken gick över till skogsbruk. Jordbruket expanderade däremot kraftigt under 1800-talet bl.a. genom sjösänkningar och torrläggningar och folkmängden fördubblades i slättområdet.

Närkes centrala läge och tillgången på såväl lämpliga odlingsmarker som järn och skog möjliggjorde en god ekonomisk utveckling, vilket redan avspeglas i medeltidens tidiga och omfattande stenkyrkobyggande. En viktig tillgång i samband med kyrkobyggandet var dessutom den lokala tillgången på lättbearbetade sedimentära bergarter, främst kalksten. Den medeltida centralmakten och kyrkan intresserade sig likaså tidigt för området. Under hela medeltiden förblev det cisterciensiska nunneklostret i Riseberga i Edsbergs socken ett kulturellt men också ekonomiskt viktigt centrum (fig. 73). Kungamaktens expansion påverkade likaså utvecklingen av centralorten Örebro, där kungsgården vid 1300-talets mitt avlöstes av ett slott.

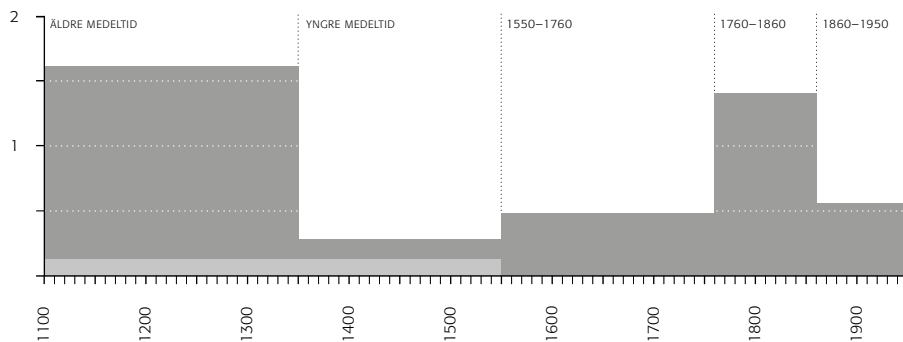

Fig. 71. Kyrkobyggandet i perioder (äldre medeltid, yngre medeltid, 1550-1760, 1760-1860, 1860-1950). Antal anger nybyggnader per årtionde. Kyrkor med ovisst datering till medeltid (ljusgrå stapel) har i diagrammet uppdelats i lika delar mellan äldre och yngre medeltid.

Landskapets kommunikationsmässigt gynnsamma läge ingick som en viktig del i de senare planerna på att förena Östersjön och Västerhavet genom ett system av kanaler för bl.a. export av Bergslagens produkter. 1640 stod Hjälmare kanal färdig och bildade tillsammans med Arbogaån en segelled mellan Hjälmaren och Mälaren, vilket innebar att bergsbrukets produkter kunde fraktas med båt från Örebro till Stockholm. Vid samma tid tillkom stadsprivilegier för marknadsplatsen Askersund vid Alsenviken av norra Vättern. Staden var tänkt som centrum för bergsbruket i denna del av Närke men även här började de spridda malm tillgångarna att sina under 1800-talet och gruvor och bruk lades ner i stor utsträckning.

Folkökningen och den ökande bruksnäringen i Närke medförde från 1600-talets mitt en kyrklig nybyggnadsverksamhet som efter hand kraftigt förändrade det medeltida kyrkolandskapet. Ett stort lokalt inflytande i denna process, som kulminerade under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal, fick ägarna till områdets många bruk och storgods. I flera fall framträder dessa även som byggherrar av såväl församlingskyrkor som brukskapell.

Nya och viktiga knutpunkter då järnvägen efter 1800-talets mitt alltmer efterträdde vattenvägarna som det viktigaste långväga transportmedlet för såväl varor som persontrafik blev Laxå och Hallsberg. Tillkomsten av järnvägen och industrialiseringen av de större orterna kom också att alltmer koncentrera befolkningen till slättbygden (fig. 5 a-c). Örebros ställning i regionen som administrativt, ekonomiskt och kulturellt centrum har dessutom under slutet av 1900-talet ytterligare stärkts genom tillkomsten av högskola och universitet.

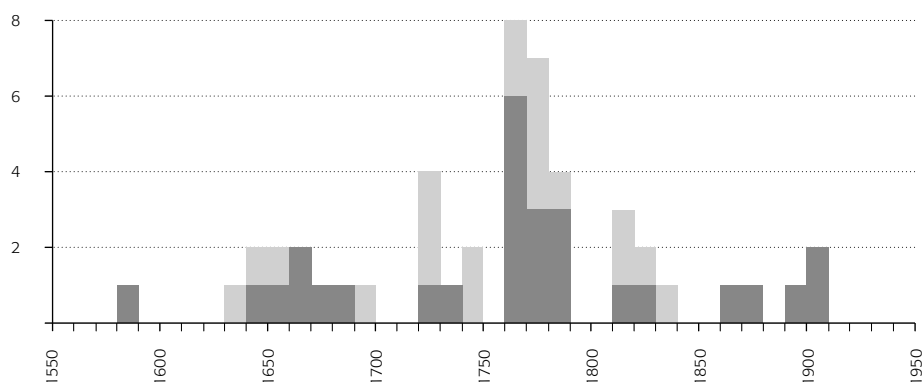
Byggnadsintensitet och regionala särdrag

MEDELTIDEN

av Markus Dahlberg

De olika landskapstyper som kännetecknar Närke har haft stor betydelse för medeltidens kyrkliga utbyggnad, både då det gäller kronologi och struktur. I landskapets centrala delar finner vi ett låglänt slättområde som tack vare sin bördiga moränlera givit förutsättningar för en tidig bebyggelse och en hög uppodlingsgrad. Det är här vi finner direkta och indirekta tecken på ett tidigt träkyrkobyggande, följt av romanska stenkyrkor med västtorn och – så småningom – den tätaste sockenstrukturen. Slättområdet övergår i landskapets utkanter till höglänta skogsklädda bergsområden, som Tylöskog, Tiveden och Kilsbergen, vilka koloniserats under medeltiden. Det är i övergången mellan slätt och skogsområden ett fåtal träkyrkor ännu stod kvar vid medeltidens slut (fig. 17). Av dem finns endast timmerkyrkan i Tångeråsa kvar i dag, uppförd i etapper från sent 1200-tal (fig. 16). Skogsområdena i landskapets periferi utgjorde också bergslagsbygd. Här fanns

Fig. 72. Antal nybyggnader (mörk stapel) och viktigare planförändringar (ljus stapel) per årtionde. Med viktigare planförändring avses ombyggnad av långhus/kor och tillbyggnad av korsarm/-ar. Endast kända årtal.

en gles sockenstruktur och utrymme för fortsatt församlingsnybildning. På slätten däremot tycks tidigt en överetablering ha skett, vilket resulterat i att kyrkor övergetts redan under medeltiden (fig. 13).

Närkeslätten tillhörde vid medeltidens utgång ett av de områden i landet där de romanska stenkyrkorna stod som tätast (fig. 17). Landskapets centralområde avskildes distinkt från Götalandskapen genom de sammanhängande skogsområdena på ömse sidor om Vättern, medan den öppna bygden kring Hjälmaran och Mälaren skapade naturliga förbindelser med de i öster belägna landskapen. Den koncentration av stenkyrkor som uppträder på Närkeslätten utgör som spridningsbild betraktad en del av den större helhet som omfattar hela Mälardalen. Då det gäller sockenbildningens förlopp och kyrkornas byggnadsutveckling är det emellertid möjligt att i Närke särskilja drag och egenskaper som har likheter både med utvecklingen i Götalandskapen och med landskapen kring Mälaren.

Kunskapen om de tidigaste kyrkliga etableringarna i Närke är begränsad. Det förefaller dock troligt att landskapet redan på 1000-talet ägde flera träkyrkor, som under 1100- och tidigt 1200-tal ersattes med stenkyrkor. Närkeslätten har en kyrktäthet som erinrar om de bördiga huvudbygderna i Öster- och Västergötland. Stenkyrkobyggandet förefaller även, i likhet med Götalandskapens, vara förhållandevis tidigt. Det i Götalandskapen allmänna mönstret med privatbyggen som föregått den egentliga sockenbildningen torde kunna ge utgångspunkter för att förstå vissa särdrag i Närkes tidiga kyrkobyggande, framför allt de tidigt övergivna småkyrkorna och den stora andelen västtorn (fig. 13, 19). Även i materiellt hänseende finns likheter. De tidigaste kyrkorna i Närke ger sig indirekt till känna bl.a. genom en karakteristisk typ av gravvårdar, de s.k. eskilstunakistorna, som namnet till trots främst är en monumenttyp som förknippas med kyrkplatser i Öster- och Västergötland. Stenkyrkorna under 1100- och 1200-talen i Närke kännetecknas av murar i sedimentära bergarter, företrädesvis kalksten, och uppvisar liksom kyrkorna i Öster- och Västergötland exempel på såväl kvalificerat bearbetad mursten som byggnadsskulptur.

Under 1200-talet sker ett flertal förändringar både av allmän, samhällselig karaktär och av kyrkans inre förhållanden. Århundradet kännetecknas av en intensiv urbaniseringsprocess, som bl.a. innebär att ett flertal nya städer tillkommer runt Mälaren. För Närke resulterar detta i uppkomsten av staden Örebro. Uppförandet av den treskeppiga Nicolaikyrkan (fig. 23–24) manifesterar tydligt Örebro som centralort. Kyrklig konsolidering och liturgisk vitalisering är ett generellt drag i 1200-talets kyrkohistoria. Vid 1200-talets mitt fick kyrkan i Sverige en från världsligt inflytande mer självständig ställning, vilket bl.a. tog sig uttryck i att domkapitel inrättades vid alla domkyrkor. Närke saknar stiftscentrum, men påverkades likväl av förändringarna. Flertalet av de gamla privatkyrkorna inlemmades nu i

Fig. 73. Riseberga klosteruin. Lämningsarna efter det cisterciensiska nunneklostret från 1200-talet ligger på sydvästsluttningen nedanför Riseberga gods i Edsbergs socken. Möjligen uppfördes här tidigt en gårdskyrka. Några hundra meter söder om klostret har påträffats en häll tillhörig en s.k. eskilstunakista, en gravvårdstyp från 1000-talet. En stor jorrdonation från jarlen Birger Brosa under senare delen av 1100-talet möjliggjorde utbyggnaden av det cisterciensiska klostret. Klostret indrogs av Gustav Vasa och härjades 1546 av eld. Godsets nuvarande huvudbyggnad härrör från 1700-talet. Foto Jan Norrman 1993, RAÄ.

den sockenorganisation som fick fast form. Några av Närkekyrkorna visar genom speciella arrangemang tecken på en rikare liturgi, här exemplifierade med korsarmstillbyggena i Glanshammar och Kumla (fig. 24–25) – i det sistnämnda fallet troligen knutet till kulten av lokalhelgonet S:t Torkel (fig. 31). Flera samtida paralleller till de korsformade rumsgestaltningarna är kända, främst från det angränsande Linköpingsstiftet.

Närkeslättens romanska stenkyrkor utgör fortfarande kärnan i det befintliga byggnadsbeståndet (fig. 76). Medeltiden återstår emellertid i om- och tillbyggd form. Ytterst få kyrkor bevarar sin ursprungliga plan intakt. I kyrkorna kan ofta avläsas dels ett romanskt skede i långhus och västtorn, dels en ombyggnad av korpartiet antingen från tiden omkring 1300 eller från 1400-talets senare hälft (fig. 24, 26). Under dessa byggnadsfaser kan också sakristia respektive vapenhus ha tillkommit. Då det gäller konsekvensen i omdaning av romanska korkyrkor till gotiska salkyrkor har Närke framför allt gemensamma drag med landskapen kring Mälaren. Till bilden av den förhållandevis rika senmedeltiden såväl i Närke som i Mälارlandskapen hör också valvslagningar (fig. 27) och förvärv av träskulptur.

Då det gäller byggnadsaktiviteten från 1200-talets mitt fram till medeltidens utgång sker en generell tyngdpunktsförskjutning i Sverige från Götaland till Svealand parallellt med rikspolitiska förändringar. Tydligast kommer detta till uttryck vid en jämförelse mellan den relativa stagnationen i ett västsvenskt landskap som Västergötland och den vitala utvecklingen i ett östsvenskt landskap som Uppland. Denna förändring är avläsbar också i Närkes mikrokosmos. Det är alltså möjligt att konstatera att Närke, centralt beläget i det medeltida Sverige, då det gäller den tidiga kyrkohistorien visar tydliga överensstämmelser med utvecklingen i Öster- och Västergötland. Frekvensen och formerna för ombyggnader och förnyelse av kyrkorummen från 1200-talet fram till medeltidens slut kan däremot i ökad grad sättas i samband med företeelser i Mälарlandskapen. I likhet med dessa hade Närke förutsättningar för en vital utveckling på byggnadskonstens område medeltiden igenom. Sannolikt finns här också ekonomiska förklaringsgrunder. Närke var ett näringsekonomiskt sammansatt landskap med optimala möjligheter inte bara för odling utan också för bergsbruk. Som framgår av Kumla kyrkas räkenskapsbok erlades betalningen för det praktfulla altarskåpet från 1439 (fig. 31) delvis i osmundjärn.

PERIODEN 1550–1760

Under de drygt tvåhundra år som den eftermedeltida perioden omfattar sker under de första etthundra åren knappast några förändringar i själva kyrkolandskapet (fig. 72). Direkt märkbart efter reformationens genomförande blev endast indragningen av klostren. Det cisterciensiska nunneklostret i Riseberga, som alltsedan slutet av 1100-talet haft en central ställning såväl andligt som ekonomiskt, miste då sin funktion och dess omfattande egendomar skingrades. Efter en brand 1546 lämnades den stora klosterkyrkan och övriga byggnader att förfalla, och området (fig. 73) kom efter hand att fungera som stenbrott. Vid mitten av 1600-talet hämtades exempelvis kalksten därifrån till utbyggnaden av Edsbergs kyrka.

Ett antoniterkloster omtalas 1475 i Ramundeboda, anlagt vid den urgamla färdvägen genom Tivedens gränsskog mellan Närke och Västergötland. Klosterbrödernas verksamhet och det härbärke som de drev lades ner, men platsen fick genom sitt läge en fortsatt funktion med såväl kapell som värdshus. När Ramundeboda utbröts ur Viby 1587 och blev egen församling ersattes det gamla klosterkapellet av trä av ett nytt S:t Olofs kapell.

Efter reformationen krävdes av de enskilda församlingarna att först och främst, trots försämrad ekonomi, anpassa sockenkyrkornas medeltida kyrkorum till det protestantiska gudstjänstlivet. Bergsbrukets och jordbrukets expansion gav den lokala adeln, vilken även inrymde representanter för rikets högadel, möjlighet att ytterligare manifesteras sin ställning i bygden genom donationer till förändringen av sockenkyrkans inredning och utsmyckning. I denna förändring ingick i många fall dessutom egna praktfulla gravmonument och gravkor.

Fram till 1760 genomfördes efter kapellbygget i Ramundeboda ytterligare nio nybyggen med början strax före 1600-talets mitt samt tio ombyggnader (tab. 3, s. 50). Även i flera av dessa företag hade traktens bruks- och godsägare en roll som initiativtagare och i några fall som byggherrar.

Nybyggandet gällde främst träkyrkor i anslutning till bergslagsbygden. I den västra delen tillkom under 1600-talet tre nya kyrkor; 1647 i Skagershult, 1662 i Kvistbro samt 1686 återigen i Ramundeboda. Skagershult hade då brutits ut ur Tångeråsa församling och byggherre var här säteriägaren Melker Falkenberg af Bålby, som genom det stora avståndet mellan herrgården och sockenkyrkan fått tillstånd att bilda en egen kapellförsamling. I Kvistbro ersatte den nya kyrkan en medeltida föregångare, i Ramundeboda det 1587 uppförda kapellet.

De tre träkyrkorna är trots den geografiska och tidsmässiga närheten mycket olika i sin utformning. Kyrkorna i Skagershult och Kvistbro (fig. 43) har dock anknytning till övrigt samtida träkyrkobyggande i omgivande landskap medan Ramundebodas exklusiva träkyrka, som uppfördes av bruksägarfamiljen von Boij, närmast efterbildar barockens stenkyrkobyggande (fig. 41–42). Den senare, 1733, uppförda korskyrkan av trä i Bo fick också den en monumental utformning men präglad av den karolinska tidens stramhet och enkelhet (fig. 45–46). Byggherre var här ägaren till Boo fideikommiss, fältmarskalken Hugo Hamilton, som ansåg att traktens befolkning borde ha en kortare väg till Guds hus än den till sockenkyrkan i Svennevad. Bo upphöjdes redan två år senare till egen församling.

Till tidens bruks- och herrgårdskapell hör även det 1709 uppförda kapellet vid det för kruttillverkningen viktiga svavelbruket i Dylta i Axbergs socken liksom Bysta kapell i Askers socken, uppfört på 1720-talet för släkten Rålamb. Kapellet är här infogat i herrgårdsmiljön och fortfarande i privat ägo.

Fig. 74. Ödeby kyrka stod färdig 1680 som kombinerad sockenkyrka och slottskapell för byggherren riksmarskalk Magnus Gabriel De la Gardie på Käggleholm. I den välbevarade inredningen och utsmyckningen från byggnadstiden ingår ett nederländskt altarskåp från ca 1500, som renoverades och kompletterades för att pryda korets altare. Foto Nils Lagergren 1958, ATA.

Av periodens tre kyrkor i murverk är Askersunds landskyrka och Ödeby kyrka, uppförda på 1660- respektive 1670-talet, starkt knutna till och präglade av sina byggherrar. I Askersund lät översten och greven Johan Oxenstierna på Stjärnsund och hans hustru Christina Soop förbättra den befintliga kyrkan och när denna 1661 skadats vid en brand uppföra den nuvarande. Byggnaden blev ett praktfullt exempel på stormaktstidens ideal och försågs dessutom med ett arkitektoniskt rikt utsmyckat gravkor, som utformades av Erik Dahlbergh (fig. 37–38). I Ödeby fick kyrkan sin exklusiva prägel genom rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie, ägare till Käggleholm. 1680 stod såväl den nya slottsbyggnaden som den närbelägna sockenkyrkan, en kombination av församlingskyrka och slottskapell (fig. 40, 74), färdiga. Av den medeltida kyrkan behölls tornet, något som senare förekommer i många fall i samband med de medeltida sockenkyrkornas omvandling.

Inte heller utvidgningarna av kyrkorna följde något enhetligt mönster. I Lillkyrka gjordes på 1630-talet den gamla kyrkan tvåskeppig, en ombyggnad som bekostades av riksrådet Carl Bonde på Esplunda i grannsocknen Rinkaby. I andra kyrkor använde man sig av en förlängning av korpartiet eller av tillbyggda korsarmar. I Knista behölls den medeltida kyrkans torn och långhus, till vilket ett oproportionerligt stort, tresidigt kor fogades på 1720-talet, sannolikt som en första etapp i en planerad nybyggnad (fig. 45). Ett exempel på en omfattande och bestående ombyggnad är likaså Götunda kyrka, som på 1740-talet fick såväl nytt kor som korsarmar (fig. 45).

Den stora nybyggnadsperioden

Av de 44 församlingskyrkorna nybyggdes 14 under perioden 1760–1860 och 10 ombyggdes (tab. 4, s. 54). Fler än hälften av Närkekyrkorna är därigenom kraftigt präglade av tidens nyklassicistiska ideal. Bakom de ökande kraven på nybyggnad låg inte bara den kraftiga befolkningstillväxten i många socknar utan också en medveten styrning från statsmaktens sida rörande en lämplig förnyelse av landets kyrkbestånd. Genom det 1759 införda kravet på att förslag till nybyggande och ombyggande av kyrkor skulle granskas av Överintendentensämbetet och godkännas av Kungl. Maj:t. fördes snabbt den nya synen på det ideala kyrkorummet ut till församling-

Fig. 75. Det ståtliga gustavianska kyrkorummet i Svennevads kyrka, uppförd 1782–86 efter ritningar av Thure Wennberg vid Överintendentsämbetet, planerades även som gravkyrka för bruksägarfamiljerna Wennerstedt och Wester på Skogaholm respektive Haddebo. Den rika uppsättningen begravningsminnen från 1600- och 1700-talen har främst anknytning till ägarna av Skogaholm. I den monumentala altaranordningen insattes 1793 en altartavla av kyrkomålaren Pebr Hörberg. Altarringen och den öppna bänkinredningen tillkom vid en renovering 1872. Foto AB Flygtrafik 1960, © Örebro läns museum.

arna. Pådrivande när det gällde de nya idealen blev i hög grad socknarnas ståndspersoner, d.v.s. i Närke de många säteri- och bruksägarna.

Som framgår av diagrammet i fig. 72 fördelar sig byggverksamheten i Närke på två tydligt avgränsade skeden, 1760–90 och 1817–40. Avbrotten speglar tydligt den resursbrist som hörde samman med missväxtåren och krigsåren runt sekelskiftet 1800. Redan vid 1800-talets mitt var omvandlingen av kyrkolandskapet genomförd och under de följande decennierna fram till 1910 sker endast några få nybyggen.

Kyrkoförnyelsen är nästan helt koncentrerad till de centrala slättbyggena (fig. 50–51), där befolkningstillväxten och den ekonomiska utvecklingen var som störst. Kyrkornas storlek avspeglar det samtida men också förväntade befolkningstalet. Kumla kyrka, som blev den största av periodens sockenkyrkor, beräknades för 940 sittplatser. I Snavlunda önskade man dock med tanke på framtiden 1 000 platser. I de mindre socknarna beräknades kyrkans storlek för mellan 300 och 400 platser.

Långhuskyrka med västtorn förblev standardtyp, i de flesta fall även vid ombyggnader. För tornen gällde under den tidiga delen av perioden en krönande huv, från 1700-talets slut däremot ett tak med lanternin. Av den tidiga gruppens kyrkor fick två en speciellt rik arkitektonisk utformning, nämligen den nya stadskyrkan i Askersund och Svennevads kyrka (fig. 75). Vid stadsbranden i Askersund 1776 hade även träkyrkan blivit lågornas rov och kungaparets engagemang i den drabbade stadens öde bidrog till att den nya kyrkan fick ett påfallande påkostat utförande. Ritningarna hade utarbetats av överintendenten Carl Fredrik Adelcrantz och kyrkan uppkallades efter drottningen Sofia Magdalena. Svennevads kyrka ritades av arkitekten Thure Wennberg efter ett lokalt förslag och kyrkan, som blev en av landets förnämligaste gustavianska kyrkor, stod färdig 1786, sex år efter Sofia Magdalena. Bakom uppförandet av kyrkan fanns socknens båda bruksägarfamiljer, Wennerstedt på Skogaholm och Wester på Haddebo, och kyrkan var även avsedd som gravkyrka för dessa genom gravkor under korgolvet.

I den senare gruppens kyrkor efter sekelskiftet 1800 kom den stora, treskeppiga kyrkan i Kumla att skilja sig från de mera ordinära sockenkyrkorna (fig. 56). Kyrkan ritades av arkitekt Axel Nyström vid Överintendentsämbetet 1828 i stram nyantik stil sedan flera tidigare förslag förkastats av församlingen. Ett intressant exempel på tidens kyrkobyggande och en fortsättning

på traditionen i Närke med enskilda brukskapell blev Brevens kyrka, som uppfördes 1840–42 av järnbrukets ägare J. A. Anckarsvärd (fig. 54, 59).

Den aktuella utvidgningen och moderniseringen av många av sockenkyrkorna var intensiv under den tidigare delen av perioden men avmattades kraftigt liksom nybyggandet under 1800-talets första hälft (fig. 72). Samtliga ombyggnader var koncentrerade till centralbygden runt Örebro (fig. 51), och gällde framför allt kyrkornas korparti. I Rinkaby tillbyggdes dock 1779–80 såväl ett nytt korparti som korsarmar. Bakom förändringen av den medeltida kyrkan fanns Carl Gabriel Mörner på Esplunda och Per Kalling på Myrö och under korsarmarna murades ett gravvalv för vardera släkten. På 1830-talet förändrades återigen kyrkans exteriör genom att det medeltida tornet då ersattes av ett större torn. Trots tillkomsttiden fick tornet en gustaviansk huv enligt det ursprungliga förslaget från ombyggnadstiden och inte en tidsenlig lanternin.

De nya stilidealen satte också sin prägel på kyrkorummens utformning. Även här intar Svennevads kyrka en särställning genom den praktfulla gustavianska inredningen från slutet av 1780-talet i svart och guld, en färgsättning som tillsammans med de talrika äldre gravminnena förstärker kyrkans karaktär av gravkyrka (fig. 75).

Den altarprydnad som angavs på de schematiska interiörritningarna från Överintendentsämbetet utgjordes vanligen av ett stort kors. I Svennevad ersattes korset i altarpuppställningen redan 1793 av en altartavla av den välkände kyrkomålaren Pehr Hörberg och med ett motiv som passade väl in i sammanhanget, nämligen Kristi gravläggning. Även altartavlan beställdes och bekostades av Wennerstedts på Skogaholm. Altartavlor kom genom donationer att pryda flera av områdets kyrkor. Ytterligare två av dessa, i Ekeby och Rinkaby, utfördes av Hörberg. Endast i Lillkyrka finns fortfarande det 1781 anskaffade korset kvar som altarprydnad.

Med ombyggnaden på 1830-talet av den stora, tvåskeppiga medeltidskyrkan i Stora Mellösa till en nyklassicistisk kyrka var omvandlingen av Närkes kyrkolandskap i princip avslutad. Byggnadsaktiviteten under den följande perioden var främst inriktad på småkyrkobyggande och av nybyggnaderna (tab. 5, s. 64) tillkom endast två som sockenkyrkor, Hidinge 1869 och Skagershult 1896, den senare i anslutning till det expanderande bruket Hasselfors efter det att den så sent som 1878 uppförda föregångaren brunnit. Långbro och Olaus Petri kyrkor tillkom båda i nya församlingar i Örebro. Kyrkorna har en tydlig individuell utformning som varianter av tidens olika stilideal. Unik i sin utformning är kyrkan i Skagershult, som ritades av den kände Stockholmsarkitekten Ferdinand Boberg (fig. 77).

Närkes kyrkor i dag

Även om ungefär hälften av Närkes nuvarande kyrkor är uppförda eller ombyggda mellan 1760 och 1840, och därmed präglade av tidens klassicistiska ideal, uppvisar kyrkolandskapet en påfallande rik variation, som åter speglar de olika bygdernas historia och utveckling alltsedan tidig medeltid.

Endast ett fåtal av de medeltida kyrkorna kan karakteriseras som helt bevarade (fig. 76, 78, tab. 6), men de för området kännetecknande höga och smala tidigmedeltida tornen behölls i många fall även i samband med den stora nybyggnadsperiodens genomgripande förändringar. Även några av slättbyggens stora och praktfulla medeltidskyrkor har bevarats och vittnar tillsammans med S:t Nicolai kyrka i Örebro om bygdens centrala läge och rika naturgeografiska förutsättningar.

Av skogsbygdernas träkyrkor återstår däremot endast en medeltida,

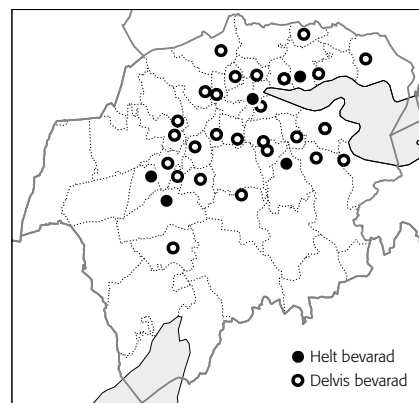

Fig. 76. Befintliga kyrkor med ursprung i medeltiden. Med helt bevarade kyrkor avses sådana som inte genomgått ombyggnad av långhus/kor (däremot kan de vara tillbyggda med korsarmar, sakristia, torn etc.). Med delvis bevarade avses kyrkor som har ursprungliga partier av långhus/kor, men som senare om- eller nybyggts.

Fig. 77. Skagershults kyrka. Den till sin utformning unika kyrkobyggnaden uppfördes 1896 efter ritningar av Ferdinand Boberg. Interiören förändrades delvis vid en restaurering 1963. Foto Sam. Lindskog, ATA.

Tab. 6. Befintliga kyrkor med ursprung i medeltiden, fördelade efter bevarandegrad.

<p>HELT BEVARADE KYRKOR: Glanshammar, Sköllersta, Tångeråsa, Viby (valven rivna 1763–62), Örebro, S:t Nicolai</p>
<p>DELVIS BEVARADE KYRKOR: <i>Kyrkor ombyggda redan under medeltiden, men därefter helt bevarade:</i> Almby, Eker (ombyggd under senmedeltid eller vid 1500-talets mitt), Gällersta (tillbyggd med korsarm och valven rivna 1760), Hidinge gamla, Mosjö, Täby</p> <p><i>Senare ombyggda kyrkor, med bevarade partier av medeltidskyrkans långhus/kor:</i> Edsberg, Hallsberg, Hovsta, Kil, Knista, Lillkyrka (ombyggd i flera etapper), Norrbyås, Rinkaby, Stora Mellösa, Tysslinge</p> <p><i>Senare nybyggda kyrkor, med bevarade partier av medeltidskyrkans långhus/kor:</i> Asker, Ekeby, Götlunda, Kräcklinge, Snavlunda</p> <p><i>Senare nybyggda kyrkor, med enbart partier bevarade av långhusets västgavel:</i> Gräve, Hackvad, Hardemo, Lännäs, Ödeby</p>

Tångeråsa, nu en av landets ytterligt få bevarade. Ett speciellt inslag utgör här också de träkyrkor som uppfördes under 1600-talet och början av 1700-talet med anknytning till bergslagens bruksägare. Den rika herrgårds- och brukskulturen i Närke avspeglas likaså i de åtskilliga på privat initiativ uppförda kyrkorna och kapellen under 1600- och 1700-talen. Denna utpräglade högreståndskultur präglar dessutom genom exempelvis donerade altarpuppsetser, altartavlor och predikstolar de flesta av dagens kyrkorum.

Genom senare förändringar i bebyggelsestrukturen har kyrkornas läge i bygden förändrats. Där kyrkorna numera är omgivna av bebyggelse är denna vanligen sen och av tätortskaraktär. I samband med järnvägens tillkomst uppstod också nya tätorter med en annan lokalisering än den gamla jordbruks- och bruksbebyggelsen. I flera fall finns dock fortfarande en kyrkplats med äldre bebyggelse drag och ett tiotal av kyrkorna ingår i eller omnämns i samband med miljöer som anses vara av riksintresse, däribland Glanshammar, Kumla, Rinkaby, Vintrosa och Ödeby samt Örebro och Askersund, där både stads- och landsförsamlingens kyrkor omnämns.

Som helhet är kyrkornas exteriörer välbevarade och typiska för tillkomsttiden. I de medeltida kyrkorna har dock som vanligt förändringar skett av fönster och ofta även dörröppningar. Restaureringsmönstret under slutet av 1800-talet och under 1900-talet har likaså följt det generella mönstret för landet. Restaureringarna har i Närke emellertid varit påfallande talrika. Alltsedan 1960-talet har restaureringarna vanligen skett med arkitekten Jerk Alton i Kumla som ansvarig och Alton har därmed fått stor betydelse för kyrkorummens modernisering och renovering. Främst har insatserna gällt olika praktiska funktioner, däribland läktarunderbyggnader och förändringar av korpartiet samt ny färgsättning.

Av de äldre restaureringarna har den genomgripande förändringen av interiören i Götlunda kyrka, som skedde 1897 efter ritningar av arkitekten Agi Lindegren, på grund av sin enhetlighet bevarats från sentida ingrepp. Intressanta exempel i detta sammanhang utgör också Hackvads och Kumla kyrkor. Hackvads kyrka omgestaltades 1909–10 av stadsarkitekten i Örebro, Magnus Dahlander efter en brand och präglas av en ovanligt enhetlig och välbevarad jugendinteriör (fig. 69). I Kumla skapade Jerk Alton vid återuppförandet av den nyklassicistiska kyrkan 1971–72 efter en likaså förödande brand en helt ny interiör, anpassad till tidens krav och med en rik konstnärlig utsmyckning (fig. 70).

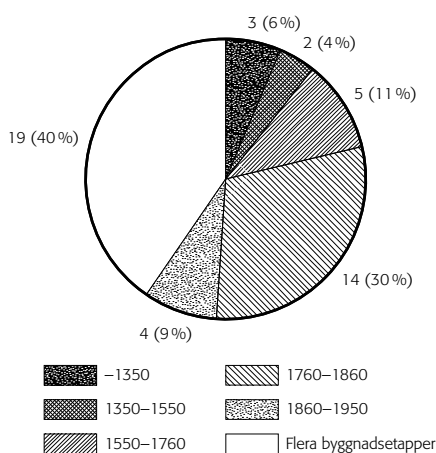

Fig. 78. Helt bevarade kyrkor per period. Med helt bevarade kyrkor avses sådana som inte genomgått ombyggnad av långhus/kor (däremot kan de vara tillbyggda med korsarmar, sakristia, torn etc.). Det vita fältet markerar ombyggda kyrkor, d.v.s. kyrkor som innefattar flera byggnadsetapper i långhus/kor. I diagrammet ingår de 47 i dag bevarade kyrkor som fungerar eller tidigare fungerat som huvudkyrka i församlingar som bildats före 1950.

Litteratur om Närkes kyrkor

sammanställd av Jakob Lindblad och Marian Ullén

Förteckningen omfattar översiktlig och allmän litteratur om kyrkor och längre tidsperioder. Använd speciallitteratur återfinns under respektive kapitel i rapporten. Uppslagsverk förtecknas ej. Samlingar av otryckt material samt bildmaterial finns främst i ATA och *Örebro läns museums arkiv (ÖLM)*. Anteckningar om kyrkor finns även i *Saxonarkivet* i *Örebro stadsbibliotek*.

Andersson, Lars: "Kyrkor och socknar", i *Från bergslag och bondebygd* 1986–87. — Utförlig historik med kartor och tabeller över kyrkobyggandet i Örebro län från medeltid till nutid.

Esbjörnson, Estrid: *Kyrkor i Örebro län. En vägledning till Svenska kyrkans kyrkobyggnader*, Örebro läns museum, 2000.

Från bergslag och bondebygd, årsbok för Örebro läns hembygdsförbund och Stiftelsen Örebro läns museum, årg. 1–, 1928–. — Innehåller flera uppsatser om kyrkobyggande och kyrkokonst.

Illerstad, Lennart: *Nya svenska kyrkor*, 1, *Svealand*, Rapport RAÄ, 1990.

Kyrkoberskrivningar av enskilda kyrkor. I vägledningarna ingår i allmänhet kyrkans namn. Beskrivningarna varierar i fråga om utförlighet men redovisar vanligen kyrkans byggnadshistoria samt viktigare inventarier.

Lindblom, Andreas: "Kyrkor i Närke", i *Svenska turistföreningens årsskrift* 1911. — Kort översikt över landskapets kyrkobyggande och kyrkokonst.

Norberg, Rune: "Engelbrektstidens kyrkliga konst i Närke", i *Från bergslag och bondebygd* 1954. — Huvudsakligen om landskapets träskulptur från 1400-talets förra hälft.

Närke, utgiven av Allhems förlag, 1960. — Den kyrkliga konstens utveckling skildras kortfattat i Bertil Waldéns text "Närke genom historien".

Saxon, Johan Lindström: *Närkes kyrkor i ord och bild*, 1928. — Beskrivningar över landskapets samtliga kyrkor, samlade i en volym.

Sockenbeskrivningar, utgivna lokalt och med socknens namn i titeln. I dessa lokalhistoriska publikationer ingår vanligen ett kapitel om kyrkan.

Strängnäs stift i ord och bild, 1948. — Innehåller förutom en bildkatalog och en byggnadshistorisk översikt av Bertil Waldén även artiklar om kyrklig konst genom tiderna och stiftets kyrkohistoria.

Strömbom, Nils: ”Dekoratív máleri i Närke under yngre Vasatid”, i *Från bergslag och bondebygd* 1956.

Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, 1912-. — Utförliga kyrkoberivningar med redogörelse för varje kyrkas byggnadshistoria, målningar, inventarier m.m. För Närke föreligger följande monografier samt en kategoriöversikt:

Lundberg, Erik & Bertil Waldén: *Örebro stads kyrkor* [S:t Nikolai, Olaus Petri, försvunna kyrkor och kapell i Örebro], SvK vol. 46, Närke bd I:1, 1939.

Lundberg, Erik, Stellan Mörner & Bertil Waldén: *Kyrkorna i Örebro härad* [Almby, Långbro, Eker, Mosjö, Täby, Vintrosa, Tysslinge, Kil, Gräve, Axberg, Dylta brukskapell, Hovsta], SvK vol. 63, Närke bd I:2, 1949.

Curman, Sigurd, Erik Lundberg, Stellan Mörner & Bertil Waldén: *Kyrkor i Glanshammars härad. Sydvästra delen* [Glanshammar och Rinkaby], SvK vol. 92, Närke bd I:3, 1961.

Mörner, Stellan, Tamas Sárkány & Bertil Waldén: *Ödeby kyrka. Glanshammars härad*, SvK vol. 129, Närke bd I:4, 1969.

Tamas Sárkány: *Lillkyrka och Götlunda. Glanshammars härad*, SvK vol. 41, Närke bd I:5, 1971.

Bonnier, Ann Catherine & Marian Ullén: *Kyrkor i Närke. Tillägg till Närke band I* [nya kyrkor i Örebro, kyrkoruiner i Ånsta, Mosjö (Kullkyrkan) och Vintrosa (Granhammarskyrkan) samt förändringar, byggnadshistoriska iakttagelser m.m. i tidigare publicerade kyrkor], med register till Närke bd I, SvK vol. 147, Närke bd I:6, 1972.

Bonnier, Ann Catherine & Marian Ullén: *Kumla kyrkor. Kumla härad* [Kumla, Hällabrottet, Hörsta kyrkoruin, försvunna kyrkor och kapell i Kumla], SvK vol. 166, Närke, 1976.

Lagerlöf, Erland: *Medeltida träkyrkor, 2, Västergötland, Värmland, Närke*, SvK vol. 199, 1985.

Thybell, Allan: *Kyrkorna i Örebro län. En presentation i text och bild över samtliga kyrkor tillhörande Svenska kyrkan*, 1980.

Till hembygden. En julhälsning till församlingarna i Strängnäs stift från Stiftsrådet, årg. 1-, 1904-. — I äldre årgångar finns en återkommande serie kortare kyrkoberivningar, till en början samlade under rubriken ”Tempelminnen” och skrivna av den lokale kyrkoherden. I senare årgångar finns i regel artiklar med redogörelser för enskilda kyrkors restaureringar, korta stiftskronikor som även berör kyrkobyggnadernas förändringar, liksom artiklar om enskilda inventarier och den återkommande bildserien ”Kyrkornas konstskatter”.

Zachrisson, Sune: ”Försvunna småkyrkor på Närkeslätten”, i *Från bergslag och bondebygd* 1984. — Presentation av och diskussion kring material från utgrävningar på 1960-talet som syftade till att lokalisera och tidsfästa sex försvunna romanska stenkyrkor.

Åmark, Mats: ”Närkes medeltida kyrkklockor”, i *Från bergslag och bondebygd* 1951.

Register

Register över orter och personer. Kyrkans eller kapellets namn anges endast i de fall flera finns på orten. Referenser, fotografier och författare är ej indexerade. För förteckning av samtliga församlingar i Närke 1950 hänvisas till tab. 1, s. 12. *Fet kursiv* stil anger illustration.

- Adelcrantz, Carl Fredrik 55, 57, 58, 81
Adventskyrkan, se Hallsberg resp. Hjortkvarn
Almby 21, 29, 43, 83
Almquist, Bror 73
Alton, Jerk 70, 71, 73, 74, 83
Anckarsvärd, J. A. 55, 82
Andersson, P. (arkitekt) 70
Andersson, Pär (konstnär) 73
Andreas Birgeri 42
Anrep, Aleph 54, 59, 60
Arboga 38
Arborelius, Lars 64, 67, 74
Asker 14, 27, 49, 53, 54, 55, 57, 58, 60, 64, 79, 83
Askersund 14, 16, 27, 44, 76, 81, 83
Askersunds lands 21, 45, 45, 48, 50, 73, 80
Askersunds stads (Sofia Magdalena) 21, 44, 45, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 61, 73, 81
Axberg 24, 54, 55, 57, 58, 60, 73, 74, 79
Axhammar 60

Bellander, Petrus 47
Bergh, Rolf 74
Birger Brosa 24, 78
Birgittakyrkan, se Olshammar
Bjälbo 65
Boberg, Ferdinand 63, 64, 74, 82
Bo (Boo) 16, 21, 34, 48, 48, 49, 50, 51, 64, 79
Boij, Anders 47
von Boij, Anton 47, 79
Boman, Birger 73
Bonde, Carl 42, 80
Botvid, helgon 23
Brazda, Jan 74
Brevens bruk 48, 55, 58, 61, 61, 64, 73, 82
Burén (af Burenstam), Olof 55
Bysta (Bystad) 48, 60, 64, 79
Coyet, släkt 60
Curman, Sigurd 73

Dahl, F. G. A. 72
Dahlander, Magnus 64, 65, 69, 70, 72, 73, 83
Dahlbergh, Erik 46, 80
Dalmark 64
De Geer, släkt 49
De la Gardie, Magnus Gabriel 38, 46, 80
Dylta bruk 24, 51, 62, 79

Edsberg 21, 24, 33, 43, 50, 51, 72, 73, 75, 78, 79, 83
Egeby 16
Ehrenstrahl, David Klöcker 60
Ekeberg 42
Ekeby 21, 25, 36, 38, 42, 53, 54, 55, 60, 61, 72, 73, 74, 82, 83
Eker 21, 32, 33, 43, 44, 44, 63, 65, 74, 83
Emiliakapellet, se Porla
Erik murmästare 33
Eskil, biskop och helgon 23, 39
Esplunda 42, 54, 60, 80, 82

Falck, Olof 46
Falkenberg, Konrad 46
Falkenberg, Melker 46, 79
Fant, Erik 31, 73, 74
Fellingsbro 13
Frösvidal 54

Gerss, Jacob Wilhelm 55, 57, 58
Glanshammar 16, 21, 22, 25, 29, 30, 32, 32, 33, 34, 35, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 43, 43, 44, 72, 73, 74, 78, 83
Granhammarskyrkan, se Vintrosa
Gren, Jonas 61
Gräve 28, 44, 54, 56, 57, 59, 60, 74, 83
Gudhem 27
Gustav Vasa 41, 78
Gällersta 14, 21, 32, 33, 42, 54, 56, 60, 73, 74, 83
Gävle 63
Götlunda 11, 28, 32, 48, 49, 50, 51, 70, 71, 80, 83

Hackvad 21, 54, 57, 63, 64, 72, 72, 73, 83
Haddebo 54, 81
Hallsberg 14, 15, 27, 54, 64, 67, 73, 76, 83
Adventskyrkan 63, 64, 65, 66, 67, 67
Hamilton, Hugo 48, 79
Hammar 14, 16, 27, 37, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 61, 64, 72, 73
Hammarby 16
Hans, prost 38
Hardemo 16, 18, 21, 23,

- 28, 29, 37, 54, 57, 64,
72, 83
S:t Olofs kapell 64
Hasselfors 82
Hebel, Markus 44
Heijkensköld, Selim 64
Helgstrand, Jan 71, 74
Hidinge 14, 21
Hidinge gamla 32, 34,
36, 43, 63, 65, 68, 83
Hidinge nya 63, 64, 65,
66, 67, 68, 82
Hjelmarsnäs (Hjälmarsnäs)
55
Hjortkvarn (Adventskyrkan)
63, 64, 65, 67
Holmberg, Johan 58
Hovsta 21, 28, 32, 54, 55,
57, 70, 71, 72, 73, 74,
83
Hårleman, Carl 58
Hägg, Axel Herman 64, 66
Högsjö 61
Hökerberg, Otar 69, 71, 73
Hörberg, Pehr 59, 60, 81,
82
Hörsta, se Kumla
Höök, Markus 44

Johan III 41, 42
Jäder 46

Kalling, Per 54, 82
Kantenitz, Hans 42
Karl (IX), hertig 41, 42
Karl XII 48
Karlskoga 13
Karolus Benedicti 41
Kil 14, 16, 18, 21, 27, 32,
32, 34, 38, 54, 55, 58,
58, 73, 74, 83
Kinell, Axel 64
Kjellberg, Rolf 67
Kjellström, Adolf 64, 66,
72, 74
Knista 14, 21, 28, 32, 34,
37, 43, 44, 48, 49, 50,
51, 73, 74, 80, 83
Kräcklinge 24, 27, 28, 38,
43, 54, 56, 59, 60, 83
Kullkyrkan, se Mosjö
Kumla 14, 16, 24, 29, 30,
31, 32, 33, 33, 34, 37,
38, 39, 41, 42, 42, 53,
54, 55, 56, 57, 58, 59,
59, 61, 70, 73, 74, 78,
81, 83
Hörsta kapellruin 24

Kurtzel, Elisabeth 44
Kvistbro 14, 16, 21, 25,
26, 27, 43, 47, 47, 48,
49, 50, 64, 70, 71, 73,
79
Kägleholm 46, 80

Larsson, Peder 41
Laurentius Nicolai 42
Laurentius Petri 20
Laxå 24, 46, 50, 72, 76
Leijonhufvud, Erik Abra-
hamsson 42
Leijonhufvud, släkt 43
Lerbäck 14, 16, 19, 21, 49,
50, 51, 54, 55, 56, 64,
73, 74
Lillkyrka 21, 42, 43, 50,
51, 54, 58, 59, 74, 80,
82, 83
Lindgren, Agi 70, 83
Linköping 61
Lundberg, Einar 73
Lundmark, Carl 64, 65
Lundmark, Pehr 55, 56,
58, 62
Lübeck 37, 38
Långbro 24, 51, 63, 64, 65,
65, 66, 66, 67, 82
Lännäs 14, 24, 25, 26, 54,
56, 57, 83

Malingsbo 64
Mariedamm 64
Mosjö 14, 16, 21, 24, 25,
27, 28, 32, 36, 36, 37,
40, 65, 83
Kullkyrkan 24
Mullhyttan 64, 66, 67
Myrö 54, 82
Måsbeck, Henrik 55
Möller, Carl 69, 70, 72
Mörner, Carl Gabriel 54,
60, 82

Norrbyås 34, 43, 50, 51,
54, 62, 73, 83
Norrköping 34, 74
Nygren, Olof 55
Nynäs 60
Nyström, Axel 55, 58, 59,
81
Nysund 11, 13

Olaus Petri 41
Olofsson, Erik 44
Olshammar (Birgittakyrkan)
61, 64, 73

Oxenstierna, Axel 46
Oxenstierna, Beata 42
Oxenstierna, Gabriel 45
Oxenstierna, Johan 45, 80

Petterson, Gustaf 69
Pohl, Johan Peter 56
Porla (Emiliakapellet) 64,
67
Pålsboda 64, 65, 66

Ramshyttan 54
Ramundeboda 14, 21, 24,
41, 46, 47, 48, 50, 51,
72, 79
S:t Olofs kapell 50,
51, 79
Regna 13
Reuter, släkt 43
Rinkaby 16, 17, 21, 22,
29, 30, 35, 35, 40, 42,
54, 55, 56, 56, 58, 60,
62, 69, 71, 74, 80, 82,
83
Riseberga 24, 25, 32, 41,
44, 75, 78, 79
Rogge, Kort 33
Ryning, Erik 44
Ryttare, Anders Jordans-
son 42
Rålamb, släkt 48, 60, 79

S:t Olof, se Hardemo resp.
Ramundeboda
S:t Torkel (Torgils) 31, 33,
37, 39, 78
von Schantz, Carl Jacob 55
Schill, Bernhard 70
Schiörlin, Pehr 61
von Schmalensee, Kurt 31,
74
Schröder, Georg Engelhard
60
Severini, Johannes 42
Skagershult 16, 21, 51, 63,
64, 79
Skagershults gamla 46,
47, 50, 63, 68, 73, 74,
79
Skagershults nya 63,
64, 65, 66, 66, 67, 68,
74, 82, 82
Skogaholm 54, 59, 81, 82
Skyllberg 49, 55
Skänninge 34
Sköllersta 14, 19, 21, 29,
30, 32, 32, 34, 37, 38,
42, 43, 64, 65, 73, 83

Skövde 64
 Snavlunda 15, 27, 34, 54,
 58, 81, 83
 Sofia Magdalena, se Asker-
 sund
 Soop, Christina 45, 46, 80
 Soop, Karin Åkesdotter 42
 Stjärnsund 80
 Stockholm 44, 47, 61, 64,
 70, 72, 73, 74, 76, 82
 Katarina 47
 Kungsholm 49, 61
 Storkyrkan 60
 Stora Mellösa 21, 25, 34,
 40, 42, 43, 48, 54, 55,
 58, 61, 74, 82, 83
 Strand, Johan Samuel 61
 Strand, Per Zacharias 61
 Stråle, Petter 61
 Strängesson, Lars 42
 Strängnäs domkyrka 32, 37
 Stylin, Olov 64
 Sundvall, Carl Fredrik 55
 Svennevad 25, 26, 27, 48,
 53, 54, 55, 56, 57, 59,
 60, 61, 79, 81, 81, 82

 Tyresö 46
 Tysslinge 14, 16, 17, 21,
 27, 28, 54, 55, 58, 74,
 83
 Tångeråsa 21, 25, 26, 26,
 27, 43, 46, 48, 69, 70,
 71, 71, 72, 73, 76, 79,
 83
 Täby 16, 34, 43, 74, 83

 Uppsala 42

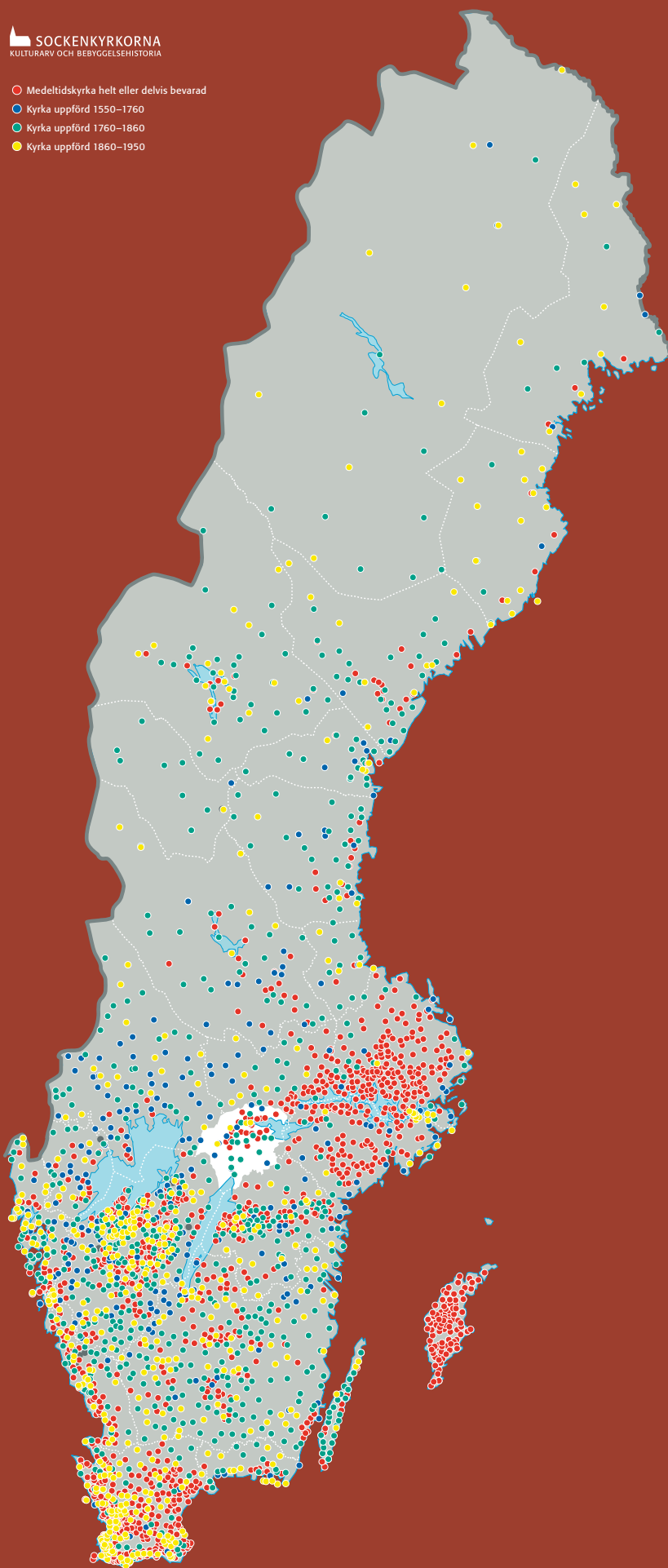
 Waldén, Bertil 71
 de la Vallée, Jean 47
 Wennberg, Thure 55, 81
 Wennerstedt, Gustaf Philip
 54, 55, 59, 60
 Wennerstedt, släkt 81, 82
 Westerberg, Karl Martin 64,
 70, 73
 Wester, släkt 54, 81
 Viby 14, 21, 23, 33, 34, 40,
 58, 73, 74, 79, 83
 Wijnbladh, Fridolf 65
 Vingåker 61
 Vintrosa 16, 21, 24, 43,
 49, 50, 54, 57, 58, 72,
 74, 83
 Granhammarskyrkan
 24, 25, 34, 36
 Vreta kloster 27

 Västerås 42
 Växjö domkyrka 74

 Åkerby 54, 59, 60
 Ånsta 24, 34, 51, 63, 65

 Ödeby 16, 34, 38, 46, 46,
 48, 50, 80, 80, 83
 Örebro 16, 21, 29, 41, 42,
 44, 53, 56, 63, 64, 65,
 66, 67, 69, 70, 72, 74,
 75, 76, 77, 82, 83
 Olaus Petri 63, 64,
 65, 66, 66, 67, 68, 73,
 74, 82
 S:t Nicolai (Nikolai) 11,
 20, 28, 29, 30, 31, 32,
 32, 44, 58, 63, 65, 72,
 73, 74, 77, 82, 83
 Östra Granhammar, se Vint-
 rosa

- Medeltidskyrka helt eller delvis bevarad
- Kyrka uppförd 1550–1760
- Kyrka uppförd 1760–1860
- Kyrka uppförd 1860–1950

NÄRKE LANDSKAPETS KYRKOR

Kyrkorna i Närke förnyades eller ombyggdes i stor utsträckning under 1700- och 1800-talen. Helt bevarade medeltida kyrkor utgör därför endast en liten grupp. Till denna hör en av landets nu ytterst få återstående medeltida träkyrkor. De bevarade stenkyrkorna återfinns främst i landskapets centralbygd, flera påfallande stora och rikt utformade. Om medeltiden minner också de även vid nyare kyrkor bevarade gamla tornen. Dessa slanka, tidigmedeltida torn är fortfarande ett karakteristiskt inslag i landskapet.

Trots en viss nyklassicistisk dominans är kyrkolandskapet som helhet rikt varierat, och från och med 1600-talets mitt tydligt påverkat av bruks- och herrgårdskultur. Bakom många av nybyggena, såväl församlingskyrkor som brukskapell, stod inflytelserika bruks- och godsägare. Högreståndskulturen präglar ännu i hög grad kyrkorummen. Tidens ideal och bygdens historia återspeglas i talrika gravminnen, donerade altaruppsatser, altartavlor och predikstolar.

I denna rapport ges en översikt av Närkes kyrkor, både de som är bevarade och de som försvunnit. Kartor och diagram belyser regionala karaktärsdrag och kyrkobyggandets kronologi. Rapporten ingår i en serie som kommer att omfatta samtliga landskap. Hela serien ger ett rikt grundmaterial av värde för alla som intresserar sig för Sveriges bebyggelsehistoria och det kyrkliga kulturarvet.